

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Klemen Mesarec

Nadnacionalno državljanstvo Evropske unije?

Magistrsko delo

Ljubljana, 2018

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Klemen Mesarec

Mentor: prof. dr. Jernej Pikalo

Nadnacionalno državljanstvo Evropske unije?

Magistrsko delo

Ljubljana, 2018

ZAHVALA

Ob tej priložnosti bi se rad zahvalil Maji za pomoč, potrpljenje, razumevanje in vzpodbudo. Družini za vso podporo v času mojega študija. Prof. dr. Jerneju Pikalu za znanje, pomoč in usmeritve v času študija in nastajanje te naloge. In seveda hvala državi in družbi za javno šolstvo.

Vsem iskrena hvala.

Nadnacionalno državljanstvo Evropske unije?

V preteklosti je bilo pogosto samoumevno, da skupnost pomeni nacionalno državo, državljanstvo pa je bilo neločljivo povezano z nacionalno državo. Zadnjih nekaj let pa se je dojemanje državljanstva s pojavom globalizacije, multinacionalnih podjetij in nadnacionalnih institucij spremenilo; za našo nacionalno politično skupnost je izjemnega pomena nadnacionalna Evropska unija, ki ima svoj model državljanstva. Namen magistrske naloge je analizirati politično teorijo državljanstva, kozmopolitizma, evropske ideje in evropskega državljanstva ter tako ponuditi uvid v teoretsko zgradbo moderne ureditve evropskega državljanstva. Relevantnost magistrskega dela se kaže predvsem v trenutnem duhu časa, v katerem so vidne spremembe v zaznavanju in pričakovanju do Evropske unije, njene vloge in prihodnosti. Tudi sama Evropska unija in njene članice so se zaradi številnih izzivov znašle pred številnimi razcepi; zato se odpirajo tudi številna pereča vprašanja o prihodnosti evropskega državljanstva.

Ključne besede: državljanstvo, kozmopolitizem, Evropska unija, evropska ideja, evropsko državljanstvo.

Supranational citizenship of the European Union?

In the past, it was often self-evident that the community represented the nation-state, and citizenship was inextricably linked to the nation-state. In the last years, the perception of citizenship has changed with the emergence of the phenomenon of globalization, multinational companies and supranational institutions; for our national political community, the supranational European Union, which has its own model of citizenship, is of utmost importance. The purpose of the master's thesis is to analyse the political theory of citizenship, cosmopolitanism, European idea and European citizenship, and thus to provide an insight into the theoretical structure of modern European citizenship. The relevance of the master's thesis is mainly reflected in the current zeitgeist, which shows visible changes in the perception and expectations of the European Union, its role and future. The European Union and its members have also faced many challenges; thus, many pressing questions about the future of European citizenship have emerged.

Key words: citizenship, cosmopolitanism, European Union, European idea, European citizenship.

KAZALO

KAZALO	5
1 UVOD	8
2 OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA	10
2.1. Raziskovalna vprašanja in teze	10
2.2. Metodološki okvir	10
3 DRŽAVLJANSTVO	12
3.1. Država in državljanstvo	12
3.2. Genealogija državljanstva	13
3.2.1. Antična Grčija	14
3.2.1.1. Špartanski koncept državljanstva	14
3.2.1.2. Atenski koncept državljanstva	15
3.2.1.3 Platon in Aristotel	17
3.2.2. Rimski koncept državljanstva	19
4.2.2.1 Značilnosti rimskega koncepta državljanstva	22
3.2.3. Srednjeveško državljanstvo	23
3.2.3.1. Italijanske mestne države	25
3.2.4. Obdobje absolutne monarhije	28
3.2.5. Obdobje revolucij	30
3.2.5.1. Ameriška revolucija	33
3.2.6. Nastanek modernega državljanstva	34
3.2.6.1. 18. stoletje	34
3.2.6.2. 19. stoletje	35
3.2.6.3. 20. stoletje	35
3.3. Moderno državljanstvo	36
3.3.1. Liberalna tradicija državljanstva	36

3.3.1.1. Marshallov koncept državljanstva	37
3.3.1.2. Državljanstvo in neoliberalizem	38
3.3.1.3. Rawlsova teorija pravičnosti	39
3.3.2. Državljansko-republikanska tradicija	39
3.3.3. Nacionalno državljanstvo	41
3.3.4. Multikulturno državljanstvo	42
3.4. Kozmopolitizem	43
3.4.1. Stoicizem	44
3.4.2. Obdobje krščanstva in obnavljanja rimskega imperija	46
3.4.3. Immanuel Kant	46
3.4.4. Moderni kozmopolitizem	48
3.4.4.1. Teorija distributivne pravice	50
4 EVROPSKA UNIJA	51
4.1. Evropska ideja	52
4.2. Evropsko državljanstvo	55
5 RAZPRAVA	58
5.1. Ali evropsko državljanstvo temelji na tradiciji rimskega državljanstva?	58
5.2. Ali evropsko državljanstvo temelji na nacionalnem državljanstvu?	59
5.3. Ali evropsko državljanstvo temelji na kozmopolitskem državljanstvu?	61
5.4. Ali evropsko državljanstvo temelji na evropski ideji?	62
6 ZAKLJUČEK	64
7 VIRI	66

KRATICE

EP-Evropski parlament

ESPJ-Evropska skupnost za premog in jeklo

EU-Evropska unija

OZN-Organizacija združenih narodov

ZDA-Združene države Amerike

1 UVOD

Pojem državljanstva in njegov položaj in vpliv v skupnosti ter vpliv skupnosti na državljane so predmet raziskovanj več politoloških generacij. Državljanstvo je že od časov antične Grčije ena izmed osrednjih tem politične teorije. V najbolj osnovnem pomenu je "državljan" član politične skupnosti, iz katere izhajajo določene pravice in določene dolžnosti (Heywood, 2015, str. 226–227).

Pomembna je povezava med državljanstvom in politično skupnostjo, na katero se državljanstvo nanaša. "V preteklosti je bilo pogosto samoumevno, da skupnost pomeni nacionalna država, državljanstvo pa je bilo neločljivo povezano z nacionalno državo" (Pikalo in drugi, 2010, str. 243). Zadnjih nekaj let pa se je dojemanje državljanstva s pojavom globalizacije, multinacionalnih podjetij in nadnacionalnih institucij spremenilo.

Za našo nacionalno politično skupnost je izjemnega pomena nadnacionalna Evropska unija.

Predhodnico Evropske unije so 18. aprila 1951 v Parizu ustanovili zunanji ministri Francije, ZRN, Italije, Nizozemske, Belgije in Luksemburga s podpisom pogodbe o ustanovitvi Evropske skupnosti za premog in jeklo (ESPJ) (Bebler, 2007, str. 78). Ob ustanovitvi Evropske skupnosti, ki je bila primarno gospodarskega pomena, je obstajala tudi ideja o nadnacionalnem institucionaliziranem političnem povezovanju. Tovrstna nadnacionalna tvorba bi tako izzvala do tedaj samoumevno povezavo med državljanstvom in nacionalno državo.

Z oblikovanjem Evropske unije in krepitvijo političnega povezovanja držav članic se je rodila tudi ideja o evropskem državljanstvu.

Evropska unija navaja, da so državljani države članice EU "hkrati tudi državljani Evropske unije. Z državljanstvom EU pridobijo nekatere pomembne dodatne pravice in dolžnosti" (Evropska unija, 2017). Pravice državljanov EU so določene v Pogodbi o delovanju Evropske unije in Listini o temeljnih pravicah (Evropska unija, 2017). Tudi glede na podatke Eurobarometra se 71 % prebivalcev Slovenije vsaj deloma počuti kot državljani Evropske unije, kar kaže na to, da se je tudi normativno pojavila nova kategorija državljanstva, ki je širša od do sedaj prevladujočega koncepta državljanstva nacionalne države.

Vendar ideja o kozmopolitskem (svetovnem) državljanstvu ni nova. Kant (1983, str. 115) v svojem eseju K večnemu mir iz leta 1795 opisuje, da mora za zagotovitev večnega miru nacija

skleniti mir z ostalimi nacijami in oblikovati federacijo držav. Pri tem posebej opozarja, da ne sme iti za nacijo, sestavljeno iz posameznih nacij, temveč za federacijo nacij.

Kot izhaja iz zgornjih teoretičnih izhodišč, sta ideja in teorija o nadnacionalni državi v Evropi prisotni že dlje časa; trenutna ureditev Evropske unije pa kaže nekatere značilnosti države in pozna koncept državljanstva. Pri tem se odpira več raziskovalnih vprašanj, na katera bom skušal odgovoriti v svoji magistrski nalogi.

Relevantnost magistrskega dela se tako kaže predvsem v trenutnem duhu časa, v katerem so vidne spremembe v zaznavanju in pričakovanju do Evropske unije, njene vloge in prihodnosti. Tudi sama Evropska unija in njene članice so se zaradi številnih izzivov (Brexit, katalonska neodvisnost, begunska kriza, vzpon populizma ...) znašle pred številnimi razcepi. Kakšna naj bo oblika Evropske unije? Kakšna je prihodnost nacionalnih držav v Evropi? Ali bo prihodnost prinesla razkroj nacionalnih držav ali bo prihodnost Evrope drugačna, bolj zaznamovana z avtoritarizmom in nacionalizmom, kar lahko opazimo v nekaterih državah nekdanjega vzhodnega bloka?

2 OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA

2.1. Raziskovalna vprašanja in teze

Na podlagi predstavljene relevantnosti in teoretičnih izhodišč bom skozi magistrsko delo odgovarjal na naslednja raziskovalna vprašanja:

- **Kakšen je bil dosedanji razvoj državljanstva?**

S tem raziskovalnim vprašanjem želim raziskati zgodovino in razvoj pojma državljanstva od antične Grčije do pojava in razvoja evropskega državljanstva.

- **Kakšno je državljanstvo Evropske unije?**

S tem raziskovalnim vprašanjem želim preveriti, ali je državljanstvo, kot ga pozna Evropska unija, podobno državljanstvu nacionalne države ali gre v primeru evropskega državljanstva za kozmopolitsko državljanstvo. Pri tem bom raziskal normativno ureditev državljanstva Evropske unije in ga primerjal s teorijo državljanstva.

- **Kakšna je prihodnost evropskega državljanstva?**

Pri tem raziskovalnem vprašanju bom poskušal skozi pregled teorije in analizo trenutnega stanja primerjati različne teoretske pristope k raziskovanju državljanstva.

Cilj magistrske naloge je preverjanje teze, da evropsko državljanstvo temelji na štirih stebrih, ki so:

- tradicija rimskega državljanstva
- nacionalno državljanstvo
- kozmopolitsko državljanstvo
- evropska ideja

2.2. Metodološki okvir

V svojem magistrskem delu bom raziskoval nastanek sedanjosti oziroma kako je nastala zgodovina. Pri tem bom uporabljal različne raziskovalne metode. Z metodo historičnega institucionalizma bom raziskoval nastanek in razvoj različnih oblik državljanstva in nadnacionalnega državljanstva. Pri raziskovanju zgodovine političnih idej bom spremljal različne teoretske in politične rešitve državljanstva, ki so se pojavljale skozi zgodovino in se kažejo v današnji ureditvi evropskega nadnacionalnega državljanstva.

Steimo (2008, str. 118–129) opisuje historični institucionalizem kot pristop za proučevanje politike in družbenih sprememb, ki uporablja zgodovino kot analitično orodje, ki pojasnjuje rezultate realnega sveta. Historični institucionalizem verjame, da zgodovina šteje. Prvič, ker se vsi politični dogodki zgodijo znotraj zgodovinskega konteksta. Drugič, ker se lahko igralci in agenti učijo iz izkušenj. Historični institucionalisti razumejo, da se vedenje (behaviorizem), odnos in strateške odločitve sprejemajo znotraj družbenih, političnih, ekonomskih in celo kulturnih kontekstov. In tretjič, ker so pričakovanja oblikovana glede na preteklost. Zgodovina tako ni samo veriga samostojnih dogodkov.

Pri institucionalizmu moramo razlikovati med institucijami in političnimi organizacijami. Lowndes (2010, str. 67) piše, da moramo na institucije gledati kot na skupek pravil, ki vodijo in omejujejo obnašanje posameznih igralcev. Fox in Miller (v Lowndes, 2010, str. 67) pojasnjujeta, da so institucije skupek pravil, ki obstaja v političnih organizacijah in med njimi.

Lukšič in Pikalo (2007, str. 13) pišeta, da je pri razlagi idej nujna navezava na zgodovino filozofije in politično zgodovino. "Politična misel pa ni nastala v neki božanski družbi, kjer se ideje in teorije porajajo partenogenetično druga za drugo. Takšno pojmovanje zgodovine politične misli bi bilo abstraktno in ustvarili bi vtis, da je človeški um segal v praznino, ko je obdeloval teorije in doktrine, za katere je že tolikokrat kazalo, da prinašajo rešitev za človeško sožitje, potem pa je bilo spet treba začeti znova. Toda politična misel se je v resnici vselej razvijala v najtesnejši povezavi s stvarnim razvojem političnih razmer. Politična misel je torej teoretična in ideološka projekcija stanja, hkrati pa pomeni – dialektično vzeto – tisti intelektualni kvas, ki ga je zaslediti v stvarnosti zgodovine" (Alatri¹ v Lukšič in Pikalo, 2007, str. 13).

¹ Alatri, P. (1980). *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana, Delavska enotnost.

3 DRŽAVLJANSTVO

Državljanstvo ne pozna enotno sprejete definicije, kar kaže na kompleksnost pojma in njegovo korelacijo s kompleksnostjo časa. Evropska konvencija opredeljuje, da državljanstvo 'pomeni pravno vez med posameznikom in državo' (Evropska konvencija o državljanstvu, člen 2, prvi odstavek). Pravne definicije opredeljujejo državljanstvo kot 'pravni odnos med fizično osebo in suvereno državo, na osnovi katerega ima ta oseba določene obveznosti na eni strani, na drugi pa formalnopravno vse državljske, politične in socialnoekonomske pravice v tej državi, ne glede na to, ali se nahaja na domačem ali na tujem ozemlju' (Bavcon v Deželan 2009, str. 25). Parryjeva pa državljanstvo opredeljuje širše: kot 'pripadnost mreži pravic in dolžnosti, okoli katere državljani izgradijo svoja življenja in oblikujejo stabilen sistem pričakovanj. V tem kontekstu naj bi tudi skupnost državljanov oblikovala/vplivala na življenje svojih članov in jih silila v spoznanje, da k njihovem delovanju/potencialu prispeva tudi tisto, kar so prispevali drugi in od česar so tudi odvisni' (Deželan, 2009, str. 26).

Tudi Faulks se strinja, da je moderno državljanstvo sestavljeno tako iz pravic kot tudi iz 'dolžnosti in obveznosti'. Dodaja, da se je današnje pojmovanje državljanstva, ki temelji na egalitarizmu, razvilo iz liberalne tradicije državljanstva (Faulks, 2000, str. 1–3).

Ignatieff pa piše, da se državljanstvo deli na aktivni in pasivni del: participacijo skozi uradni položaj in izvolitev uprave države; in poslušnost zakonom, ki so jih pripravili drugi državljani (Ignatieff, 1995, str. 55–56).

Državljsko je tako kompleksen pojem, ki ne pozna enotne definicije in je odvisen od pravil in interpretacij zgodovinskih ali trenutnih političnih organizacij.

3.1. Država in državljanstvo

Podobno kot pri pojmu 'državljanstvo' tudi pri 'državi' ne poznamo enotne definicije; prav tako sta se pomen in ideja države skozi zgodovino spreminjala. Aristotel (v Della Porta, 2003, str. 8) je pri besedi država mislil na mestno državo, medtem ko danes ob besedi država pomislimo na nacionalno državo.

Althusius v svoji *Politici* razdeli združenja na preprosta in zasebna – družina in kolegij –; ter mešana in javna – mesto, provinca in država. Za slednje Althusius verjame, da so se razvila z združevanjem zasebnih združenj z namenom vzpostavljanja vključujočega političnega reda

(Althusius, 1995, str. 26–27).

Že leta 1931 so našli več kot 145 različnih opredelitev pojma država. Hobbes (v Della Porta, 2003, str. 8) je državo v Leviathanu (prvič objavljeno leta 1651) predstavljal kot veliko pošast z veliko močjo. Pitamic pa pravi, 'da je država neka pravna združitev ali pravna organizacija ljudi' (Pitamic, 1996, str. 1).

Della Porta državo definira preko treh bistvenih prvin:

- "teritorialnost zapovedovanja, ki se uresničuje prek procesa teritorialne centralizacije
- politična zavezanost prek priznanja, da ima država monopol nad legitimno silo
- razvoj javnega uradništva, ki ga zavezuje spoštovanje načel pravne države" (Della Porta, 2003, str. 8).

Državo velikokrat definirajo tudi kot zbirko institucij; v tem primeru tako pomeni državni aparat. Vendar tovrstna ozka institucionalna definicija izpušča osebe oz. državljane, ki sodelujejo v državi. Del države predstavlja tudi teritorialna komponenta oz. geografsko območje, nad katerim država uveljavlja svojo suverenost. Država tako ne pomeni samo skupka institucij, temveč politično skupnost, ki nad svojim geografskim ozemljem, določenim z mejami, izvaja svojo suvereno avtoriteto. Vlada oz. državne institucije tako niso država, temveč aparat izvajanja državne suverenosti (Heywood, 2015, str. 68).

Danes je ideja moderne države povezana z neosebnostjo in pravnim ali ustavnim redom, ki ima sposobnost, da upravlja in kontrolira ozemlje. Tovrstna ideja je vzklila že v času antike, zamrla v času srednjega veka, ko je bila država stvar osebnih povezav vladarja, in se ponovno pojavila v Evropi v 16. stoletju. Pomen ideje države je povezan tudi z idejo posameznika v družbi. Ideja, da so ljudje lahko 'posamezniki' in aktivni državljani in ne samo podložniki vladarja, se je lahko razvila samo ob neosebnosti države (Held, 1989, str. 11).

3.2. Genealogija državljanstva

Sama ideja o državljanstvu kot članstvu v politični skupnosti se je razvila nekje v sedmem stoletju pred našim štetjem na območju današnje Grčije, kjer so se pojavile grške mestne državnice – *polis*. Nastanek koncepta državljanstva Heater (2004, str. 6) povezuje z ekonomskim razvojem, ki je omogočil delu državljanov (takrat večinoma moškim z lastnino), da so svojo energijo namesto v osebne eksistencialne probleme vlagali v izgradnjo skupnosti. Skupina 'emancipiranih' državljanov je tako lahko začela oblikovati družbeno življenje in način skupnega upravljanja tega družbenega življenja (Clarke, 1994, str. 6–7).

Sam se bom v svojem delu osredotočil na zahodno tradicijo državljanstva, ki izhaja antične Grčije. Pocock domnevno unikatnost človeške povezave (državljanstvo), ki izhaja iz atenskega *polis* in rimske *res publica*, označuje za mit, ki determinira 'zahodno' identiteto. (Pocock, 1995, 29).

Faulks trdi, da je moderno državljanstvo zgrajeno na antičnih in predmodernih idejah; posledično lahko v zgodovini državljanstva najdemo tako kontinuiteto kot tudi protislovja. Vrednote univerzalnosti in enakopravnosti, ki so pomemben del modernega državljanstva, imajo teoretično zasnovo v filozofih stoicizma in liberalnem diskurzu o naravnih pravicah iz rimske tradicije naravnega prava (Faulks, 2000, 14–15).

3.2.1. Antična Grčija

Leksikon Antika (Howatson, 1998, str. 437) definira polis kot 'neodvisno skupnost, ki se je pojavila ob koncu temne dobe in je bila značilna politična enota grškega sveta. V Grčiji in kolonijah jih je bilo nekaj sto. Polis je sestavljalo eno samo mesto s trdnjavo (akropolo) in trgom (agoro) ter okoliškimi vasmimi. Državljanji so živeli v mestu ali na deželi, vendar je bilo upravljanje države popolnoma osredotočeno v mestu, v rokah tistih meščanov, ki jih je ustava pooblašala za izvrševanje oblasti. Na čelu vlade so bili skupščina (eklezija), svet (bule) in oblastniki (arhont). Državljanji so imeli do polis določene obveznosti, častiti so morali državne bogove in se udeleževati njihovih obredov, izpolnjevati vojno obveznost, plačevati davke in se ravnati po zakonih. Velik del prebivalstva, sužnji in morda tudi tuji naseljenci (metojki), ni imel državljanstva' (Howatson, 1998, str. 437).

Zgornja definicija polisa in njegovega državljanstva je sicer zelo posplošena, saj tudi sama definicija opozarja, da je bilo polisov nekaj sto. Že iz samega števila polisov izhaja, da je pri družbeni ureditvi in posledično različnih položajih posameznikov v politični skupnosti prihajalo do diferenciacij koncepta državljanstva. Goričar (1959, str. 64) tudi pravi, da so celotno zgodovino antične Grčije zaznamovali ostri notranjepolitični boji, ki so pomenili spremembe v državnih ureditvah.

Heater (2004, str. 6–7) identificira dva prevladujoča tipa koncepta državljanstva: špartanski in atenski koncept.

3.2.1.1. Špartanski koncept državljanstva

Špartanski koncept državljanstva je izhajal iz osmega stoletja pred našim štetjem in temeljil na

enakosti, lastništvu dela javne zemlje, ekonomski odvisnosti od sužnjelastništva, rigoroznem sistemu vzgoje in treningov, obrokih v skupnih jedilnicah, vojaški dolžnosti, državljanških vrlinah in participaciji v vodenju države (Heater, 2004, 7–8).

Riesenberg (1992, str. 7) špartansko državljanstvo opisuje kot temno in zapostavljeno, saj ga težko umestimo v tradicijo zahodnih demokratičnih vlad; posebej izstopa njegova militantnost, ki je nezdržljiva s trenutnim liberalnim modelom.

Politični element državljanstva je bil v Šparti omejen na samo 9000 elitnih vojščakov, špartiatov, ki so imeli neposreden dostop do oblikovanja politik in so imeli pri upravljanju države enake možnosti ne glede na svoj ekonomski ali finančni položaj. Da je posameznik lahko dosegel državljanstvo, je moral opraviti trinajstletno brutalno vojaško vzgojo (špartanska vzgoja) in inicialni skupinski obred. Po prejemu državljanstva je državljan v upravljanje pridobil del javne zemlje, ki mu je zagotavljala minimalni dohodek, ter bil zavezan k državljanским dolžnostim, ki so obsegale sodelovanje na vojaških pohodih, lojalnost do države, branjenje domovine, sodelovanje v skupščini in spoštovanje zakonov. Neizpolnjevanje državljanških dolžnosti je pomenilo odvzem državljanstva in posledično družbeno smrt posameznika.

Čeprav je špartansko državljanstvo zaradi ekonomskih neenakosti, izoliranosti od zunanjega sveta, prepovedi svobodnega individualnega razmišljanja in zvođenelosti državljanških vrlin degenerirano, je njegov prispevek k modernemu konceptu velik.

Heater je mnenja, da bistveni špartanski prispevek h konceptu modernega državljanstva predstavljajo princip enakost med državljanji, državljanške dolžnosti, participiranje v političnem življenju in obramba države. Ti principi so se po Heaterjevem mnenju ohranili do danes, ker gre za občudovane lastnosti, ker so Špartanci plačali veliko ceno za razvoj svoje ureditve in ker je špartanski koncept državljanstva privabljal veliko občudovanja skozi zgodovino (Heater, 2004, 12–13).

3.2.1.2. Atenski koncept državljanstva

Atensko državljanstvo je temeljilo na treh osnovnih principih: idealu enakosti, uživanju svobode in zaupanju v participacijo. Aristotel je v atenski ustavi, ki jo je sestavljala mešanica oligarhije, aristokracije in demokracije, videl najbolj optimalno izbiro za delovanje polisa (Heater, 2004, str. 24).

Demokracija v Atenah je bila demokratična zgolj v ožjem pomenu besede (Riesenberg, 1992, str. 27–30), saj so bile državljske pravice podeljene samo polnopravnim državljanom, ki so bili odrasli moški, rojeni v Atenah. Vendar tudi polnopravni državljani med seboj niso bili enakovredni, saj so se delili po razredu in starosti. Delitve po razredu so bile utemeljene na podlagi premoženjskih razlik; nižji razredi so imeli tako manj političnih pravic, hkrati pa tudi manjše vojaške obveznosti.

Delitve po razredih je uvedel Solon (6. stoletje pred našim štetjem) s spremembo ustave, katere namen je bil tudi omejitev moči aristokracije in širitev državljskih pravic. Državljanje je razdelil na štiri razrede:

- Pentakozemiodimni (petstomernikarji) oz. tisti, ki na svojih posestvih letno pridelajo vsaj 500 mernikov (enota za 38 kilogramov žita). Šlo je za najpremožnejši razred, v katerega je spadala večina aristokratskih družin, vendar je v ta razred spadalo tudi precej nearistokratov.
- Hippeis (konjeniki) so bili tisti, ki so letno predelali od 300 do 500 mernikov. V praksi je to pomenilo, da gre za razred, ki si lahko priskrbi konja in v času vojne služi v konjenici.
- Zevgiti (vprežniki) so bili državljani, ki so letno pridelali od 200 do 300 mernikov. Pripadniki tega razreda so si bili zmožni kupiti oklep in v času vojne služiti kot hopliti (vojaki pešaki).
- Teti (težaki /izvorno: tlačan/) so bili tisti, ki so letno pridelali manj kot 200 mernikov. V ta razred je verjetno spadala vsaj polovica državljanov.

Razlika med državljani je obstajala tudi glede na starost. Pri 18 letih so moški začeli vojaško usposabljanje in učenje državljskih dolžnosti, pri 20 letih so postali delni nosilci državljskih pravic, pri 30 pa polnopravni državljani (seveda skladno s svojim razredom). Vsi državljani so imeli dolžnost sodelovati v sodniški poroti. Solon je bil namreč mnenja, da morajo državljanu soditi drugi sodržavljanji (Thorley, 2008, 25–30).

Približno 90 let po Solonu se je ustavnih reform lotil Klejsten. Opustil je rodovne skupnosti in polis razdelil na upravne enote. Prav tako je zmanjšal moč aristokracije in povečal moč bule (svet petstotih), ki je imela izvršilno vlogo (in je izvrševala odločitve skupščine), vendar so v njej lahko sedeli samo predstavniki zgornjih treh razredov. Čeprav so teti predstavljali vsaj polovico prebivalstva, niso imeli predstavnikov v buli (Thorley, 2008, 37–50).

Sodelovanje v skupščini, ki je sprejemala politične odločitve, je bilo pravica vseh državljanov,

sčasoma pa so za udeležbo na sejah uvedli sejnino. Vsakodnevno politiko so vodili državni uradniki, ki so na mesta kandidirali, vendar jih je določal žreb in ne volitve, saj so bili Atenci mnenja, da je žreb manj koruptiven od volitev. Vsi državljani so bili v vzgajani v vlogo aktivnega državljana. Država (polis) je bila namreč nad državljani, dolžnosti posameznega državljana pa so bile nadrejene njegovim pravicam, ki so bile v večini razumljene kot možnost služenja državi.

Faulks pravi, da je bil v Atenah državljan definiran skozi polis. Njegovo življenje in identiteta sta bila definirana skozi državljanstvo; razlikovanja med privatno in javno sfero niso poznali. Tudi družina je glede zahtev in daril težko tekmovala s polisom. Jordan (v Faulks, 2000, str. 18) trdi, da 'ni bilo neskladja med državljanskimi obveznostmi in dolžnostmi osebne morale, ker ni bilo ničesar takega, kot je osebna morala'. Tudi 'dobro' se ni definiralo skozi osebni etični kodeks, temveč skozi služenje skupnosti v obliki vojaške službe in politične participacije (Faulks, 2000, 17–18).

3.2.1.3 Platon in Aristotel

Heater (2004, str. 14–21) in Faulks (2000, str. 14–19) temeljna avtorja teorije državljanstva iz dobe antične Grčije vidita v Aristotelu in Platonu. Faulks celo navaja, da je Aristotelovo (Aristotel je bil sicer Platonov učenec) delo prvi sistematični poskus postavitve teorije državljanstva.

Platon je bil potomec bogatih atenskih državljanov, vendar se je namesto za opravljanje javne službe odločil za filozofijo in poučevanje; ustanovil je Akademijo, za širšo javnost pa napisal Dialoge, od katerih so bili trije namenjeni politiki: Republika, Zakoni in Državnik (Heater, 2004, str. 14).

Platon je – podobno kot številni drugi atenski aristokrati – zaradi slabih razmer v Atenah zelo cenil stabilnost in urejenost Šparte. Občudoval je špartansko disciplino in varčni način življenja ter njihovo predanost, saj so bili pripravljene žrtvovati svoja življenja za ohranitev mesta. Tudi v Republici (Platon 2000, str. 40) je odgovor na vprašanje "Ali je Država večja od posameznika?" zelo lakonski "Je". Občudoval je tudi to, da v špartanski ureditvi vladajoči razred ni opravljal ročnih del. V Platonovi idealni državi (Platon v Heater, 2004, str. 15) velja naslednje načelo, da se razred čuvajev ne bo ukvarjal s trgovino, poljedelstvom ali obrtništvom: imeli bodo skupne obroke in bodo svoj čas posvečali telovadbi in vojaškim vajam. Platon je namreč v svoji ideji idealne države razdelil družbo na tri razrede, in sicer varuhe, ki

vladajo; vojake, ki branijo; in proizvajalce, ki predstavljajo največji del družbe in obsegajo vse strokovnjake, trgovce in zaposlene moške, ki so – čeprav so državljani – drugorazredni in od katerih ni pričakovati participacije v javnih zadevah (Heater, 2004, str. 14–15).

Zanimivi so tudi Platonovi pogledi na izobraževanje, ki bi moralo biti po njegovem mnenju nadzorovano s strani države, in literaturo, ki bi morala biti podvržena strogi cenzuri (Hardy, 1962, str. 61).

Platon je zagovarjal tudi stopnjo participacije v organih države glede na razred. Najbolj bogati bi lahko odločali v večji meri in zasedali več političnih funkcij, kar bi pomenilo manjšo zastopanost in manj priložnosti za revnejše sloje (Heater, 2004, str. 15).

Platonov primarni cilj pri oblikovanju idealne države je bil zagotovitev stabilnosti. Posledično je tudi za državljane predvideval, da živijo v prijaznih in zaupanja vrednih medsebojnih odnosih; dober državljan pa je tisti, ki je ustrežljiv do družbenega in političnega sistema, uboga zakone in izvaja samokontrolo (Heater, 2004, 15).

Z razliko od Platona, ki je bil aristokrat, je Aristotel izhajal iz srednjega sloja, iz česar so sledili tudi njuni različni pogledi na državo in državljanstvo. Razlike pa se pojavljajo tudi v metodologiji, s katero sta se ukvarjala z državljanstvom. Medtem ko je Platon z normativnega vidika pisal o tem, kakšna naj bo država in državljanstvo, je Aristotela zanimala analiza realnega stanja in procesov, ki ležijo za njim. Posledično je Aristotelovo delo o državljanstvu veliko bolj vplivno kot Platonovo (Heater, 2004, str. 16).

Aristotel se je rodil leta 384 pred našim štetjem na severu Grčije (Makedonija), vendar je pol svojega življenja prebil v Atenah, čeprav ni bil atenski državljan. V Atenah je ustanovil svojo šolo: Licej. Zaradi protimakedonskih čustev v Atenah je moral na koncu svojega življenja pobegniti; umrl je v izgnanstvu leta 322 pred našim štetjem. Aristotel je napisal več del, za državljanstvo pa sta najbolj pomembni Nikomahova etika in Politika (Heater, 2004, str. 16–17).

Aristotel (v Heater, 2004, str. 17) je pri preučevanju državljanstva napisal: 'Narava tako državljanstva kot tudi države je velikokrat sporno vprašanje: splošni dogovor o sprejeti definiciji ne obstaja.' Pojasnil je tudi periferne kategorije, ki otežujejo iskanje splošno sprejete delovne definicije. Mednje spadajo: tuji s prebivališčem, ki imajo pravico do dostopa do državnih sodišč; prebivalci, ki jim je bilo državljanstvo odvzeto; mladi, ki so bili državljani v razvoju; in stari, ki so v pokoju. Tako kot delovno definicijo državljana v Politiki (Aristotel, 2000, str. 101) privzame: '... državljan, ki ga poskušamo definirati, je državljan v najožjem

smislu ... in njegova značilnost je, da lahko sodeluje v pravosodju in v upravljanju'. Heater (2004, str. 17) ob tem dodaja, da tudi po več kot dveh tisočletjih popolna definicija državljanstva še vedno ni oblikovana.

Aristotel je oblikoval tri sklope smernic. Prvi se ukvarja z naravnostjo državljanstva, drugi z oblikovanjem najnižjega skupnega imenovalca državljanstva, ki bi veljal za vse države, tretji pa z državljanskimi vrlinami. Posebej pa so ga zanimali dejanski načini participacije, ki so bili skupni vsem mestnim državam – kaj državljan dela državljan (Heater 2004, str. 17–18).

Heater (2004, str. 18) na tem mestu navaja dva Aristotelova citata:

"Državljan, v skupnem pomenu tega pojma, so vsi, ki v državljanstvu vladajo in so vladani. Partikularni pomeni pojma so odvisni od ustave do ustave; v idealni ustavi so to tisti, ki so sposobni in pripravljeni vladati z namenom, da dosežejo način življenja, ki je v skladu z dobrim" (Aristotel v Heater, 2004, str. 18).

'Tisti, ki uživa pravico do posvetovalnega in sodnega položaja ..., ima status državljan te države' (Aristotel v Heater, 2004, str. 18).

Heater (2004, str. 18) pojasnjuje, da zapis "ki vladajo in so vladani" v Aristotelovi definiciji državljanstva kaže na obliko državljanstva, v katerega so posamezniki aktivno vključeni (ne samo preko volitev vsakih nekaj let). Aristotel je participacijo razdelil na politično in sodno; državljan bi morali torej tako oblikovati zakone kot jih tudi izvrševati.

Heater (2004, str. 17) omenja tudi, da je najbolj znan Aristotelov citat 'Človek je politična žival'. Heater pri tem opozarja, da je poln citat: 'Človek je žival, ki ga narava žene, da živi v polis.' Aristotel (v Heater, 2004, str. 17) dodaja tudi: 'Človek, ki je izoliran – ki ne more sodelovati v političnem združevanju ali nima potrebe po sodelovanju, ker je samozadosten – ni član polisa, mora biti ali zver ali bog.'

3.2.2. Rimski koncept državljanstva

Heater opisuje rimsko državljanstvo kot v številnih pogledih drugačno od grškega koncepta državljanstva. Rimsko državljanstvo je bilo bolj fleksibilno in razvito kot grško. Rimljani so institucionalizirali več stopenj državljanstva, dali možnost pridobitve državljanstva sužnjem in 'velikodušno' podeljevali državljanstvo posameznikom in skupnostim – sčasoma vse do roba 'svetovnega imperija' (Heater, 2004, str. 30).

Faulks se strinja s Heaterjem, saj ugotavlja, da je bilo rimsko državljanstvo v nasprotju z grškim veliko bolj inkluzivno, sploh s širitvijo imperija. Na začetku republike je bilo državljanstvo znak privilegiranosti in je bilo povezano s politično participacijo. V dobi imperija je državljanstvo postopoma izgubilo svojo povezavo s politično participacijo in je postalo orodje za socialni nadzor in pacifikacijo. Faulks trdi tudi, da se je podobno kot v Evropski uniji rimsko državljanstvo pomikalo od etike participacije in je postajalo vedno bolj tanko in legalistično; njegov motiv je bil oslabiti vire socialnega nezadovoljstva (Faulks, 2000, str. 19).

Riesenberg (1992, str. 56) opisuje rimsko državljanstvo kot kompleksnejše od grškega, vendar intelektualno manj razvito. Trdi tudi, da če nam je Grčija dala model participatorne demokracije, nam je Rim zapustil institucionalizirano realnost družbe, ki je več stoletij delovala na podlagi zakonov o državljanstvu.

Zgodovino Rima sicer lahko razdelimo na tri dele: kraljevino, republiko in imperij. Leta 509 pred našim štetjem je iz kraljevine nastala republika, v kateri je manj kot desetina prebivalstva vladala nad ostalimi. To so bili patriciji (plemiči), ki so vladali nad prebivalci s podrejenim statusom – plebejci (Riesenberg, 1992, str. 57).

Pomembna letnica za rimsko državljanstvo je 494 pred našim štetjem. Tega leta so v konfliktu med plebejci in patriciji plebejci odkorakali iz Rima na bližnji grič. Tam so prisegli zvestobo medsebojni podpori in potrdili svojo pripadnost ter se odločili, da bodo od patricijev zahtevali uradniška mesta, na katerih bodo skrbeli za interese plebejcev. Zaradi strahu pred socialnimi nemiri in razpadom vojske so patriciji privolili v njihove zahteve. Takrat so ustanovili prve predstavniške institucije, ki naj bi skrbele za zagovarjanje interesov in preprečevanje krivic, ki bi se lahko zgodile plebejcem (Heater, 2004, str. 30–31).

‘Uživanje in zaščita pravic in ustanavljanje institucij, ki služijo izražanju mnenj in zahtev, so znaki embrionalnega državljanstva’ (Heater, 2004, str. 31).

Priznavanje statusa državljana, ki ni bil tujec, nesvobodna, nezakonska oseba ali oseba nižjega statusa, je v Rimu na začetku potekalo s preprosto slovesnostjo: oče je v znamenje priznanja dvignil novorojenca. Kasneje so družinsko priznanje formalizirali s sezname odraslih državljanov, ki so jih vsakih pet let urejali uradniki. Leta 44 pred našim štetjem so uvedli podroben spisek vseh državljanov, ki je bil namenjen pobiranju davkov in služenju vojaške obveznosti. Leta štiri pred našim štetjem je cesar Avgust uvedel registracijo rojstev. V roku 30 dni po rojstvu je bilo treba rimskega državljana registrirati pri uradniku; izdan je bil tudi

certifikat državljanstva (Heater, 2004, str. 30–31).

Leta 381 pred našim štetjem so Rimljani v konfliktu z mestom Tuscula njegovim prebivalcem ponudili rimsko državljanstvo, hkrati pa jim pustili mestno vlado. To je bil precedenčni primer tudi za kasnejše trke z organiziranimi skupnostmi. Leta 338 pred našim štetjem pa so Rimljani uvedli novo kategorijo državljanstva: 'civitas sine suffragio' oz. državljanstvo brez volilne pravice ali pravice postati magistrat. V praksi je šlo za poldržavljanstvo ali drugorazredno državljanstvo, ki je bilo namenjeno zavojevanim mestom ali pokrajinam (Heater, 2004, str. 34).

Riesenberg (1992, str. 58–59) opozarja, da pri podeljevanju državljanskih pravic drugim mestom ni šlo samo za podeljevanje državljanskih pravic, temveč tudi obveznosti. Rim je tako pridobival nove finančne vire in nove vojake. Podeljevanje državljanstva je bilo način kolonizacije.

V tretjem stoletju pred našim štetjem so rimske legije postale najbolj učinkovit vojaški stroj, ki je obstajal do takrat. To je Rimu omogočilo širjenje ozemlja. S popolnim uničenjem Kartagine je po letu 133 pred našim štetjem Rim postal nesporni vladar Sredozemlja (Hardy, 1962, str. 71).

S širjenjem osvojenega ozemlja in podeljevanjem državljanstva in poldržavljanstva se je v Rimu pojavila tudi problematika dvojnega državljanstva; v nekaterih izmed skupnosti, ki so jih zasedli Rimljani, so namreč že poznali svoj koncept državljanstva. Ali ima lahko nekdo državljanstvo svojega matičnega mesta in hkrati rimsko državljanstvo? Leta 56 pred našim štetjem se je s tem vprašanjem ukvarjal Cicero, ki je bil mnenja, da je državljanstvo drugega mesta nezdržljivo z rimskim; zagovarjal je hipotezo, da morajo osebe, ki dobijo novo državljanstvo, zavreči starega. Novo državljanstvo bi namreč onemogočalo polno participacijo v okviru starega (Heater, 2004, str. 34–35).

Vendar se je kljub Cicerovim pomislekom število državljanov v dobi imperija začelo povečevati. Cesar Avgust, ki je vladal od leta 27 pred našim štetjem do leta 14 našega štetja, je uvedel politiko podeljevanja državljanstva vojakom, ki po služenju vojaškega roka še niso bili državljani. Podelitev državljanstva je veljala tudi za njihove družine. Ocenjujejo, da je na podlagi te politike državljanstvo dobilo več kot milijon oseb, ki so živele zunaj meja današnje Italije, kar je znašalo približno 7 % populacije celotnega imperija. Kasneje je cesar Klavdij podelil dodatna državljanstva predvsem Galcem, ki jih je spodbujal tudi k prevzemanju političnih funkcij (Heater, 2004, str. 35–36).

Leta 212 našega štetja je cesar Karakala z ediktom podelil državljanstvo vsem prebivalcem imperija in z državljanstvom legitimiral svojo vladavino v očeh zavojevanih (Faulks, 2000, str. 19).

Antoninska ustava, kot se je imenoval zakon cesarja Karakale, je bila simbolno sicer močna, vendar je ob tem treba poudariti, da je Karakala s povečanjem števila državljanov povečal število davkoplačevalcev (in ob tem podvojil davek), degradiral pomen državljanstva, ki je sedaj postalo dostopno vsem, in zmanjšal pravice državljanov. S tem, da je po državljanstvu izenačil vse prebivalce imperija in jih s tem izenačil tudi v pravicah, je povečal delitve glede na družbene razrede. Nižji družbeni status, ki je bil prej rezerviran za nedržavljanke, so sedaj zasedli nižji družbeni razredi. Razvodenelost pomena državljanstva je pomenila njegovo postopno degradacijo (Heater, 2004, str. 37).

4.2.2.1 Značilnosti rimskega koncepta državljanstva

Heater (2004, str. 31) sicer opisuje, da je v srčiki status rimskega državljanstva pomenil, da je posameznik živel pod vodstvom in zaščito rimskega prava. To je vplivalo na njegovo zasebno in javno življenje, če je imel interes za politično participacijo ali ne. Rimsko državljanstvo je bilo tako oblikovano skozi različne dolžnosti in pravice; pri tem so dolžnosti sestavljale vojaška služba in plačilo davkov, predvsem davka na lastnino in dedovanje. Heater pri tem še posebej poudarja, da je bila rimska davčna politika skozi zgodovino in razvoj imperija posebej zapletena tema (Heater, 2004, str. 31).

Za vsako specifično dolžnost, ki je izhajala iz državljanstva, je stal ideal državljanske vrline (*virtus*), ki je imel podlago tudi v mitologiji. Heater navaja primer Cincinnatusa, ki je leta 458 pred našim štetjem, ko je že bil v pokoju, dobil nalogo, da porazi nasprotnika. Takratna rimska oblast mu je predala absolutno oblast in Cincinnatus je v 15 dneh porazil sovražnika. Nato je vrnil pooblastila, zavrnil kakršno koli nagrado in se vrnil v pokoj. Z mitologijo je rimska država projicirala sliko ideala državljanskih vrtilin, saj je bilo realno življenje velikokrat zelo oddaljeno od ideala (Heater, 2004, 31–32).

V rimskem konceptu državljanstvu so bile dolžnosti uravnotežene s pravicami; te pa so že upoštevale delitev na javno in zasebno življenje. Med zasebne pravice sta spadali pravica državljanca, da se poroči v družino drugega državljanca, in pravica, da trguje z drugim rimskim državljanom; ti pravici nista bili dostopni nedržavljanom. Prav tako so bili davki državljanov nižji od davkov nedržavljanov. V času širjenja imperija so državljanke dobili tudi pravico, da so,

če so se nahajali v provinci in so bili obtoženi zločina, zahtevali sojenje v Rimu. Javne in politične pravice so bile treh vrst: pravica do glasovanja na volitvah za predstavniški organ in voljene politične funkcije (magistrat, konzul, pretor ...); pravica biti izvoljen v predstavniški organ; in pravica postati magistrat², ki je bila zaradi močno zakoreninjenih družbenih razredov v praksi zelo omejena (Heater, 2004, str. 31–32).

Riesenberg (1992, str. 73) opozarja tudi na pomen državljanstva in zakonodaje skozi čas. V začetku širjenja republike je bilo državljanstvo uporabljeno kot družbeno in politično vezivno tkivo, v času poznega imperija pa je državljanstvo povezovalo imperij. Riesenberg opisuje tudi jasnost pomena statusa državljana v Rimu. Njegove pravice in vrednote so bile znane in so bile tudi del vzgoje in šolskega kurikulumu.

Faulks trdi, da je rimski koncept državljanstva danes zanimiv iz dveh razlogov. Prvi je, da je tisto, kar Michael Mann (v Faulks, 2000, str. 20) v drugem kontekstu imenuje strategija vladajočega razreda za problem družbenega reda, tj. idejo državljanstva kot izraza skupnih interesov, političnih predstavništev in izpolnjevanja človeškega potenciala, zamenjal bolj ciničen pogled na državljanstvo kot instrument družbene kontrole. In drugi, da je rimsko državljanstvo v rimskem imperiju postavilo vprašanje, ali je državljanstvo v 'globokem' smislu mogoče samo v relativno majhnih in homogenih skupnostih, kot so bili na primer grški polisi (Faulks, 2000, str. 20).

3.2 3. Srednjeveško državljanstvo

Po propadu rimskega imperija (leta 476) je prišlo do nazadovanja družbe. Schulze opisuje, da je propad imperija pomenil tudi propad infrastrukture. Poti in mostovi so propadali in posledično je prenašanje informacij potekalo počasneje. Rimljani so večinoma izginili, nadomestili pa so jih Germani, ki so kompleksno in prefinjeno rimsko prednjeazijsko mešano civilizacijo prilagodili preprostejšim oblikam svojega izvora. Schulze celo piše, da bi Evropa 'razpadla v nepovezано množico primitivnih plemen, če ne bi bilo združujoče moči cerkve in trajnega spomina na Rim'. Ideja in mitologija o Rimu je bila namreč tako zasidrana, da je bil 300 let po padcu Rima kralj Frankov Karel Veliki v Rimu kronan za cesarja. Vendar Karlovo rimsko cesarstvo ni moglo trajati. Čeprav je cerkvena infrastruktura vsaj na zahodu omogočala vsaj nekakšno upravno strukturo, to ni zadoščalo za vzpostavitev trajnega in povezanega

² "Magistrat (lat. magistratus), pri Rimljanih državni uradnik in njegova služba" (Howatson, 1998, str. 335).

imperija (Schulze, 2003, str. 13–15).

Faulks pravi, da je na zahodu ob propadu rimskega imperija pomen državljanstva izjemno upadel. Iskanje časti skozi izvajanje državljanstva so v srednjem veku nadomestili z iskanjem osebne odrešitve. Sveti Avguštín je celo pisal, da posameznikov ne bi smelo skrbeti glede začasnega življenja, ampak bi se morali posvetiti samo kontemplaciji in molitvi. Posledično je cerkev zamenjala politično skupnost kot temelj lojalnosti in moralnega vodstva (Faulks, 2000, str. 20).

Tudi Heater trdi, da je bilo v času grško-rimskega sveta državljanstvo način življenja, v srednjeveški Evropi (razen v nekaj italijanskih mestih) pa je bilo postranskega pomena in je imelo tri ključne elemente. Prvi element je močna zaznamovanost s krščanstvom in podrejenost tej veri. Drugič, klasična ideja državljanstva ni bila nikoli dokončno izgubljena. In tretjič, v srednjem veku je državljanstvo pomenilo privilegiran status v mestu, ne v državi (Heater, 2004, str. 42).

Na prehodu iz antike v srednji vek se je zgodilo tudi nekaj drugega: spremenilo se je namreč samo razumevanje državljanstva. Država je bila za Grke in Rimljane abstraktna, pravna entiteta, ki je bila ustvarjena po meri grške filozofije in rimskega prava. Srednjeveški um pa je socialno-politične odnose namesto na abstrakten način razumel konkretno, kot osebne odnose. Vladar vlada, podaniki ubogajo; Gospod ima nad svojimi vazali fevdalno moč. Državljanstvo je bilo v srednjem veku tako zelo drugačno od državljanstva v antiki in se je ohranjalo v glavnem skozi institucije cerkve, deloma skozi urbano svobodo in kvazisvobodo pod kontrolo lokalnega glavarja, plemiča, škofa ali monarha. Posledično je med teorijo in prakso državljanstva srednjega veka obstajala velika razlika (Heater, 2004, str. 42–43).

Srednjeveško državljanstvo je bilo posebej zaznamovano s krščanstvom. Krščanstvo je bilo (vsaj na začetku) nezdružljivo z rimskim konceptom državljanstva, ker ni moglo sprejeti rimske državne religije; prav tako je povezavo med krščanstvom in državljanstvom oteževalo dejstvo, da je krščanstvo religija, ki ni usmerjena v fizični svet. Čez čas, ko se je krščanstvo konsolidiralo, je postalo tudi bolj tolerantno. Moč Cerkev pa je izvirala predvsem iz njenega administrativnega aparata. Schulze (2003, str. 26–27) piše, da je Cerkev postala birokratska organizacija, ki je nastala iz rimske državne uprave; njene služabnike pa odlikovalo predvsem to, da zaradi celibata niso mogli dedovati položajev.

Ker je bila tako civilna kot tudi cerkvena administracija v rokah Cerkev, je to dajalo škofom

precejšnje avtoriteto. Škofi so torej po propadu imperija poleg pastoralnega prevzeli še politično vodstvo ter tako povezali ruralno in urbano prebivalstvo v državljanске skupnosti jasnih identitet, ki so bile podobne grškim polisom. Državljanstvo je tako ponovno postalo bolj lokalno oblikovano. Z ekonomskim razvojem mest pa je meščanstvo postalo nezadovoljno s cerkveno kontrolo in je začelo razvijati svoje civilne institucije (Heater, 2004, str. 43).

V 13. stoletju je sveti Tomaž Akvinski poskušal povezati krščanstvo in državljanstvo. Akvinski, za katerega Chesterton (1998, str. 31) trdi, da je "napravil krščanstvo bolj krščansko, ker ga je napravil bolj aristotelskega", je bil mnenja, da je vse življenje izraz Božje volje, tudi politika. V svojih dveh delih *Summa theologica* in *Summa contra gentiles*, ki sta nastali v času politične krize krščanstva – križarske vojne, tleči albižanski pesimizem in dvomljivi postopki inkvizicije (Chesterton, 1998, str. 39) – se je zelo naslanjal na Aristotelovo Politiko, ki je preko judovskih in arabskih korenin v njegovih časih ponovno prišla v krščansko Evropo. Akvinski pa je Aristotela postavil v model krščanskega vesolja. Vendar pa njegova združitev Aristotela in krščanstva ni bila popolna popolna. Uspela je spodkopavati tako krščansko doktrino kot srednjeveško sekularno politično misel. Akvinski je uspel načeti krščansko povezavo med konceptom 'dobrega' in zveličanja³ ter je v diskurz ponovno vnesel idejo o državi, ki je ni načela podrejenost osebni avtoriteti. Spet je postalo možno, da ljudje niso samo podaniki, ki sledijo zapovedim svojega vladarja, ampak so lahko tudi državljanji, ki soodločajo o vodenju svoje države. To je pomenilo oživitev klasičnega koncepta državljanstva (Heater, 2004, str. 43–45).

3.2.3.1. Italijanske mestne države

Posebnost srednjeveškega državljanstva so bila državljanstva italijanskih mest. Heater (2004, str. 45) pravi, da je bila za razvoj mestnega državljanstva potrebna izpolnitev treh pogojev. Prvi je bil osvoboditev omejitev krščanskega koncepta; navsezadnje je bilo državljanstvo zasnovano, da posameznikom podeli moč nad njihovimi lastnimi življenji. Drugi pogoj je bil krepitev rimskega prava, ki je dalo uradno priznanje statusu. Tretji pogoj je bil, da so se mesta osvobodila cerkvene ali sekularne plemiške kontrole in so zagotovila realno državljanstvo svobodo. Ti pogoji so bili večinoma izpolnjeni v mestih severne Italije, ki so se otresla monarhičnega in cerkvenega nadzora in so postala skupnosti z lastnimi političnimi in sodnimi

³ Heater navaja primer, ko mlad Špartanec ubije Helota. Špartanec je zaradi tega dober državljan, vendar očitno krši versko zapoved Ne ubijaj! (Heater, 2004, str. 44).

organi. Imela so podobno obliko neposredne demokracije kot polisi in oblike političnih institucij, ki so jih povzemale od Rimljanov. Glavna zahteva za državljanstvo je bila lastnina v mestu in posledično plačilo davka. Tujec je lahko postal državljan mesta, če je tam kupil hišo (v nekaterih primerih je moral v mestu bivati določeno časovno obdobje). Vsak državljan pa je moral ob prevzemu državljanstva izreči prisego, da bo plačeval davke, se udeleževal srečanj, upošteval zakone in opravljal vojaško službo (Heater, 2004, str. 45–51).

Faulks (2000, str. 20–21) opisuje italijanske mestne države kot izjemo v času srednjega veka in ob tem izpostavlja Benetke in Firence. Tudi on se strinja, da so te države črpale navdih iz Grčije in Rima. Izpostavlja pa dejstvo, da so pravice državljanov v teh mestih variirale na podlagi njihovega premoženja. Max Weber⁴ (1958, str. 72, v Faulks, 2000, str. 20–21) celo trdi, da so ta mesta igrala ključno vlogo v polaganju temeljev za vzpostavitev modernega državljanstva.

Tako Heater (2004, str. 44–54) kot Faulks (2000, str. 21) izpostavljata tri avtorje, ki so pomembni za razvoj teorije državljanstva italijanskih mestnih držav. To so Marsilij Padovanski, Leonardo Bruni in Niccolo Machiavelli.

Marsilij Padovanski (Faulks, 2000, str. 21) je branil avtonomijo mestnih držav in trdil, da je narava oblasti politična in ne božja, s čimer je poudarjal sekularno naravo državljanstva. Tako Padovanski (v Clarke 1994, str. 70–73) trdi, da moč ustvarjanja zakonov pripada samo državljanom, ki te zakone živijo: "Prihodnji zakoni morajo biti pred potrditvijo ali zavrnitvijo predstavljeni pred zbranim telesom državljanov, tako da če kateri koli državljan misli, da bi moralo biti kaj dodano, odvzeto, spremenjeno ali popolnoma zavrnjeno, lahko to tudi pove ..."

Heater (2004, str. 55–57) opisuje Firence kot najboljši primer državljanstva v mestni državi po antični Grčiji. V Firencah sta ustvarjala tudi po njegovem mnenju dva najpomembnejša avtorja o vprašanju državljanstvu iz obdobja renesanse. To sta bila Leonardo Bruni, ki je navdih črpal iz grških avtorjev, in Niccolo Machiavelli, ki je črpal navdih iz rimskih avtorjev.

Bruni, ki je sicer manj slaven kot Machiavelli, je sicer najbolj zaslužen za razvoj renesančne miselnosti o državljanstvu. Bruni je v svojih delih povzdigoval Firence in razpravljal o državljanstvu; tako je učil, da državljanstvo ni samo predmet znanstvenega preučevanja, ampak je za njega potrebno tudi aktivno državljangsko življenje, in da je politični napredek mogoč le

⁴ Weber, M. (1958). *From Max Weber: Essays in sociology*. New York; Oxford University Press.

na podlagi participacije (Heater. 2004, str. 55).

Njegovo najbolj znano delo je Pogrebni govor, ki ga je napisal leta 1428 ob smrti firenškega državljana Nannija Strozija (Heater, 2004, str. 55).

Bruni (v Clarke, 1994, str. 78) piše:

Ustava, ki jo uporabljamo za vlado republike, je bila zasnovana za svobodo in enakost za resnično vse državljane. Ker je egalitarna v vseh pogledih, jo imenujemo 'ljudska' ustava. Ne drhtimo pod vladavino enega moža, ki bi vladal nad nami, niti nismo sužnji peščice mož. Naša svoboda je enaka za vse, omejena samo z zakoni in svobodna strahu pred ljudmi. Potencial, da pridobimo položaj in se povzpne, je enak za vse, pogojen samo s trudom, talentom in resnim načinom življenja. Vrlina in poštenost sta zahtevana od državljanov našega mesta.

Machiavelli zaradi načela, 'da cilj opravičuje sredstva', ki ga je zagovarjal v svojem delu *Il Principe* (Vladar), velja za temno figuro in nemoralneža. Vendar Heater (2004, str. 56) opozarja, da je pravzaprav le izhajal iz prakse takratne renesančne Italije, ki je bila podvržena korupciji in nasilju. Tudi Lukšič (1992, str. 20) trdi, da sta se iz Machiavellijevega *Vladarja* razvili dve nasprotujoči interpretaciji. Prva je iz Machiavellija naredila najbolj osovražen lik v svetovni literaturi, očeta krivoverstva, častihlepstva, hinavščine in varanja. Druga interpretacija se je razvila predvsem v filozofiji, kjer so različni avtorji (Bacon, Fichte, Hegel) hvalili njegovo iskrenost in realizem ter opozarjali, da je treba Machiavellija brati v kontekstu časa, v katerem je živel. Temeljna razlika med interpretacijama je, da prva bere Machiavellija skozi prizmo morale, druga pa skozi prizmo politike, zgodovine, filozofije ipd. Machiavellijev namen je bil namreč napisati 'nekaj koristnega za tistega, ki kaj razume', zato se mu je zdelo 'primerno odkrivati tisto, kar je dejansko res, ne pa tisto, kar si glede tega kdo izmisli' (Lukšič, 1992, str. 20–21).

Machiavelli je velik del življenja preživel v javni službi. Zaradi menjave oblasti v Firencah je bil zaprt in mučen; po osvoboditvi se je upokojil v izgnanstvo, kjer se je posvetil pisanju. V duhu časa, v katerem je živel, se je ukvarjal z vojaško službo državljanov, pri čemer se je močno zgledoval po špartanskem državljanstvu in stabilnosti te države. Verjel je, da je pri državljanstvu zelo pomembna disciplina; saj je republika (država, ki temelji na svobodi) nemogoča brez aktivnega državljanstva, državljanstvo pa je nemogoče brez vlade, ki je republiška. Machiavelli⁵ (Machiavelli v Heater, 2004, str. 57) je bil prepričan, da je "varnost vseh držav osnovana na dobri vojaški disciplini, in ... kjer ne obstaja, je nemogoče, da obstajajo

⁵ Machiavelli, N. (1966). *Vladar*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

dobri zakoni ali karkoli dobrega".

Za enako pomembno je imel tudi versko vzgojo. Trdil je, da kjer je krščanstvo na napačni strani, so imeli Rimljani prav: njihova religija je kot najvišje dobro identificirala človeka 'z velikodušnostjo, telesno močjo in vsem drugim, kar naredi človeka pogumnega' (Machiavelli v Heater, 2004, str. 57).

Z obnavljanjem zanimanja za klasično državljanstvo v Evropi so ideje Brunija in Machiavellija vedno bolj prihajale v ospredje (Heater, 2004, str. 57).

3.2.4 Obdobje absolutne monarhije

V zgodnjem 16. stoletju so začele nastajati države, ki so bile etnično in narodno homogene; največje med njimi so bile Anglija, Španija, Francija, Švedska in Poljska. Začelo se je obdobje suverenih nacionalnih držav (Heater, 2004, str. 58).

Suverenost držav je v času absolutne monarhije izhajala iz monarha; država tudi ni bila kombinacija državljanov in civilnih uradnikov, kot je veljalo za antično Grčijo in republikanski Rim, temveč je bila država monarh – z besedami Ludvika XV: 'L'etat c'est moi.'⁶ Ali sta bila torej državljanstvo in absolutna monarhija sploh združljiva? (Heater, 2004, str. 58).

Heater trdi, da je srednjeveška praksa in teorija državljanstva postala irelevantna in ni mogla odgovoriti na razmere časa. Teoretiki tistega časa (Bodin) so morali sprejeti nov koncept državljanstva, medtem pa so nastajale tudi nove oblike državljanstva (angleške kolonije v Severni Ameriki). Odgovoriti so morali na tri probleme. Prvo težavo je predstavljala velikost. Prehod od države velikosti Aten do države velikosti Francije je predstavljal velik skok. Če je bila torej oseba državljan Francije in ne državljan mesta znotraj Francije, je to pomenilo, da je treba spremeniti pravice, dolžnosti in lojalnost te osebe. Drugo vprašanje je bilo vprašanje lojalnosti. Če države še vedno niso bile stabilno oblikovane, ali je lahko državljanstvo pri tem pomagalo? Tretje težava pa je bila zapletena. Kraljevine imajo monarhe in monarhi imajo podložnike. Vprašanje, ki izhaja iz takšne ureditve, je, ali so podložniki lahko državljani in kaj to pomeni za stabilnost kraljestva (Heater, 2004, str. 58–60).

Za gornja tri vprašanja so v tistem času v ospredje prišli trije odgovori. Ena rešitev je bila, da se poveže podložništvo in državljanstvo, tako da bo v monarhiji državljanstvo opredeljeno v

⁶ 'Država, to sem jaz.'

omejevalnem načinu in kot tako obstajalo samo v teoriji. Privrženca tega pristopa sta Jean Bodin, ki je pisal v Franciji v 16. stoletju, in Thomas Hobbes, ki je ustvarjal v Angliji v 17. stoletju, v senci državljanske vojne. Druga rešitev za tranzicijsko fazo državljanstva je bila, da državljanstvo dobi ustrezen status, a se ga hkrati definira kot sklop dolžnosti. Glavni zagovornik te ideje je bil nemški pravni akademik Samuel von Pufendorf, ki je večino svojega življenja preživel na Švedskem. Tretja rešitev pa je v tistem času že obstajala. Pomenila je ustanovitev reprezentativnih institucij, ki naj bi predstavljale voljo ljudi in omejevale moč monarha. Tovrstna rešitev je že obstajala v Združenih provincah (današnja Nizozemska), Britaniji in britanskih severnoameriških kolonijah (Heater, 2004, str. 59).

Eno najpomembnejših del tega obdobja je 'Šest knjig o republiki', ki ga je napisal Jean Bodin. Delo je nastalo pod vplivom šentjernejske noči leta 1572, ko so katoliki po nekajletni verski vojni pobili hugenote. Bodin je zagovarjal močno vlado, ki je Francija v tem času ni imela, in kot piše Heater (Heater, 2004, str. 60), je bilo to prvo delo, ki je vsebovalo definicijo suverenosti. Bodin (Bodin v Heater, 2004, str. 60) je suverenost definiral kot 'absolutno in večno moč, dodeljeno republiki'. V 'Šestih knjigah o republiki' je dve poglavji namenil vprašanju državljanstva. Na vprašanje, ali so lahko podložniki državljani, je Bodin (v Heater 2004, str. 60) odgovoril, da '[I]ahko rečemo, da je vsak državljan podložnik, kajti njegova svoboda je omejena s suvereno močjo, ki ji je dolžan poslušnost'. Odnos med monarhom in podložnikom je opisoval (v Heater 2004, str. 60) kot 'medsebojno odvisnost med podložnikom in suverenom, pri čemer mora v zameno za zaupanje in poslušnost suveren svojemu podložniku nuditi pravico, nasvet, pomoč, spodbudo in zaščito'. Povezava, ki jo je vzpostavil Bodin, je drugačna, kot je bila v uporabi pri predhodnikih. Bodin (v Heater, 2004, str. 60) je celo zapisal, da 'ni uživanje pravic in privilegijev tisto, kar naredi državljana'. Bodin pa je zelo čislal državljanstvo kot vezivo: "Celotno telo državljanov predstavlja republiko, tudi če obstajajo razlike v zakonih, jeziku, navadah, religiji in rasi" (Heater, 2004, str. 59–60).

Zanimiv je tudi pogled takratnega časa na osebe, ki niso bili državljani. Bodin (Bodin v Clarke, 1994, str. 87) piše: 'Uporabljam termin svobodni podložniki, saj tudi če je suženj podložnik republike tako kot njegov gospodar, je bilo vedno splošno sprejeto, da suženj ni državljan in da v zakonu nima osebnosti. To ne velja za ženske in otroke, ki nimajo suženjskih obveznosti, vendar so njihove pravice in svoboščine, predvsem pravica do upravljanja lastnine, omejene s hišno avtoriteto vodje gospodinjstva.'

Drugi pomemben teoretik tega obdobja je bil Thomas Hobbes, ki je napisal knjigo *De Cive* (O

državljanu), ki je bila izdana istega leta, kot se je začela angleška državljanska vojna⁷. Hobbes je še bolj kot Bodin iskal princip suverenosti; po njegovem mnenju bi odsotnost utrjene in absolutne vlade, v najboljšem primeru kralja, pomenila anarhijo, stanje, v katerem bi se človeško življenje vrnilo v stanje, ko je še trpelo naravo, oziroma kot v Leviatanu pravi Hobbes (Hobbes v Heater, 2004, str. 61), 'samotarsko, revno, grdo, brutalno in kratko'. Po Hobessu (v Heater, 2004, str. 61) je torej naloga vsakega državljana poslušnost: 'Vsak državljan ... je podložnik tistega, ki ima vrhovno oblast.' Tudi Pribac (1998, str. 31) piše, da je Hobbes v svojih delih predvidel le malo razlogov, ki dopuščali upor proti oblasti.

Tretji vidni teoretik tega obdobja je Pufendorf, ki je leta 1682 izdal delo 'O dolžnosti državljanov'. Delo se ujema z duhom takratnega časa, ko so bile poudarjene dolžnosti, ki so izhajale iz državljanstva, in ne državljanske pravice. V svojem delu je Pufendorf (Pufendorf v Heater, 2004, str. 61) katalogiziral državljanske dolžnosti, med katere prišteva tudi naslednje: državljan mora 'imeti dobro in pravično mnenje o režimu'; državljan mora ponuditi 'svoje življenje in lastnino za njeno (državno, op. a.) ohranitev'; in državljan se mora vzdržati 'zavisti nad prednostmi, ki jih imajo drugi, in jim ne sme poskušati odvzeti prednosti, ki jih imajo' (Heater, 2004, str. 61).

3.2.5 Obdobje revolucij

Gre za obdobje velikih sprememb v družbi in dojemanju državljanstva. Zato sem si ime za poglavje izposodil pri Heaterjevem in Riesenbergerjevem poimenovanju tega obdobja.

V 17. stoletju so se začeli pojavljati novi pogledi na državljanstvo, predvsem v Angliji in njenih kolonijah v Severni Ameriki. Če je bil prej v teoriji državljanstva poudarek na dolžnostih, se so zdaj v diskurzu začele pojavljati tudi pravice (Heater, 2004, str. 65).

Riesenberg (1992, str. xv–xvi) celo trdi, da se je v tem obdobju končala prva faza državljanstva in začela druga faza, ki je bolj inkluzivna in demokratična ter za katero je značilen konflikt med javnim in zasebnim ter pojav nacionalnega državljanstva.

Heater (2004, str. 65) piše, da je pravice uvrstil na politični dnevni red Locke, ki je leta 1690 v 'Drugi razpravi o vladi' zapisal, da ima vsak mož pravico, da brani svoje življenje, svobodo in zemljo. Njegova formula je odmevala še naslednjih sto let, dokler se ni leta 1776 pojavila v ameriški deklaraciji o neodvisnosti in leta 1789 v francoski deklaraciji o pravicah človeka in

⁷ 1642.

državljana. Ameriška deklaracija vsebuje koncepte 'življenje, svoboda in iskanje sreče', francoska pa 'svoboda, lastnina, varnost in upor proti zatiranju'.

V 18. stoletju so začela nastajati gibanja, ki so zahtevala spremembe in reforme. V diskurzu so se začele pojavljati tudi ideje o državljanstvu, ki so že mejile na idejo modernega državljanstva. Državljanstva republikanska ideja pa je dobivala podoben zagon, kot smo ga lahko videli v srednjeveških italijanskih mestnih državah. Heater (2004, str. 66–67) tako piše, da so bile republikanske sestavine v takratnih revolucijah posledica diskurza o državljanstvih vrlinah, ki se je odvijal pred njimi; pravi pa tudi, da se je v teoriji državljanstva začel pojavljati pojem lastnine.

Riesenberg (1992, str. 255) trdi, da se o državljanstvu in 'starem režimu' ni razpravljalo samo v teoretičnih tekstih, ampak tudi v umetnostnih delih. Pri tem je pomembno vlogo odigrala tudi rast pismenosti med prebivalci. Leta 1750 so v Parizu letno prebrali 3.500 številčk 150 različnih revij, leta 1780 je 30 % zaposlenih delavcev in 40 % služabnikov imelo doma vsaj eno knjigo, med januarjem in majem leta 1789 je bilo izdanih 220 novih knjig, v celem letu je začelo izhajati 184 novih revij, leta 1790 pa 335.

Tako Heater (2004, str. 67–72) kot Riesenberg (1992, str. 253–255) kot vidnega teoretika državljanstva tega obdobja izpostavljata Rousseauja. Heater (2004, str. 67) Rousseauja celo omenja kot enega izmed najbolj izjemnih fenomenov v zgodovini evropske misli; izjemnega v osebnosti, vsestranskosti in vplivu.

Jean-Jacques Rousseau se je rodil leta 1712 v Ženevi, ki je bila takrat mestna republika, in je prihajal iz razreda državljanov, na kar je bil zelo ponosen. V svoji *Družbeni pogodbi* se je celo podpisal kot 'J.-J. Rousseau, državljan Ženeve'. Rousseau je večino svojega življenja preživel v Franciji, kjer se je spoprijateljil s Diderotom (ki je bil v Franciji obsojen na zaporno kazen zaradi antireligioznih pogledov) in zaslovel z esejem *Izpovedi*, v katerem je predstavil svoj unikatni pogled na razpad takratne evropske družbe. Začel se je ukvarjati z analizo takratnega stanja in leta 1754 izdal *Razpravo o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*, v kateri pravi, da v človeški vrsti obstajata dve vrsti neenakosti (Rousseau, 1993, str. 29):

"Prvo, ki ji pravim naravna ali fizična, ker jo vzpostavlja narava, in ki jo tvorijo razlike v starosti, zdravju, telesnih močeh in sposobnostih duha ali duše; in drugo, ki bi ji lahko rekli moralna ali politična neenakost, ker je odvisna od neke vrste konvencije, in ki jo vzpostavlja oziroma vsaj pooblašča soglasje ljudi. Ta vključuje razne privilegije, ki jih eni uživajo na škodo

drugih, kot na primer to, da so bogatejši, da so bolj v časteh, da so močnejši od nji ali da jim celo ukazujejo" (Rousseau, 1993, str. 29).

V naslednjem odstavku nadaljuje, da je namen njegove razprave ugotoviti, kje v razvoju je pravo nadomestilo nasilje in je bila narava podvržena zakonu (Rousseau, 1993, str. 29).

Leta 1762 izdal Družbeno pogodbo, ki jo danes obravnavamo kot vrhunec njegovega dela. Pri svojem delu se je zgledoval po Rimu in italijanskih mestnih državah (Heater, 2004, str. 67–68).

Heater (2004, str. 68) piše, da lahko Rousseaujevo pisanje strnemo v tri besede: svoboda, enakost, bratstvo; ki sestavljajo geslo francoske revolucije. Rousseau je imel namreč nanjo velik vpliv. Prva poved prvega poglavja v Družbeni pogodbi (Rousseau v Heater 2004, str. 69) se glasi: 'Človek je rojen svoboden, vendar je vsepovsod v verigah.' Rousseau ni zagovarjal osvoboditve v žaganju verig političnih omejitev, temveč je iskal nov način družbene ureditve, ki bi zaščitil osebno svobodo, ki se je razvila v republikanski tradiciji državljanstva, in ne liberalne svobode zasledovanja lastnih osebnih interesov. Uživanje in ohranjanje svobode s spoštovanjem lastnih dolžnosti v sodelovanju s sodržavljanji (Heater 2004, str. 68–69).

Rousseau je to zasledoval skozi družbeno pogodbo, ki so jo med seboj sklenili ljudstvo kot politično telo in voditelji, ki jih je izbralo ljudstvo v iskanju skupnih interesov. Vendar pogodba ni večna, ljudstvo jo lahko tudi spremeni. Rousseau je pisal tudi o neenakosti, ki ne sme popačiti participacije, kar prav tako rešuje družbena pogodba, v kateri piše: '[D]ružbena pogodba je vzpostavila enakost med državljanji, v kateri so se vsi zavezali enakim pogojem in enakim pravicam' (Rousseau v Heater, 2004, str. 69).

V Družbeni pogodbi (Rousseau, 2001, str. 23) lahko preberemo tudi:

"Vsak od nas daje svojo osebo in vso svojo moč pod vrhovno vodstvo obče volje; in vsakega člana sprejmemo v telo kot nedeljiv del celote.

Ta združitev iz zasebnih oseb vseh pogodbenikov na mah naredi moralno in kolektivno kolo, ki je sestavljeno iz toliko udov, kolikor glasov ima celotno združenje, združenju pa podeli njegovo enotnost, njegov skupni jaz, njegovo življenje in voljo."

Pomemben je tudi pogled na nacionalno, pri čemer je Rousseau za primer Poljske zapisal, da Poljakom manjka nacionalnega karakterja in da posledično potrebujejo nacionalno kohezijo. Heater (Heater, 2004, str. 70) opozarja, da gre tukaj za embrionalno obliko nacionalizma.

Rousseau je pisal tudi o državljski vzgoji. Zagovarjal je vseživljenjsko državljsko učenje, saj je menil, da imajo šole samo omejen učinek. Bil je mnenja, da je treba vzpostaviti državno religijo, in sicer ne iz teoloških razlogov, temveč za poučevanje in poudarjanje morale in dolžnosti (Heater, 2004, str. 71).

Družbeno pogodbo in naravno pravo Goričar (1959, str. 219) opisuje kot poglobljena rekvizita politične misli v takratni dobi. Tudi Gough (2001, str. 173) omenja pogodbeno teorijo kot poglobljeno politično idejo takratnega časa, ki jo je sprejemal vsak politični jurist in je bila sprejemljiva za širok krog teoretikov, saj se je dalo z njo pojasniti vse vrste držav, monarhijo, aristokracijo ali demokracijo. Med avtorje pogodbene teorije Gough prišteva Hobbesa, Spinozo, Puffendorfa, Locka, Rousseauja, Fichteja, Kanta in Hegla.

3.2.5.1. Ameriška revolucija

Leta 1789 je 13 angleških kolonij ratificiralo ustavo in se razglasilo za Združene države Amerike. Dve leti kasneje so ustavi dodali 10 amandmajev (*Bill of rights*) kot dodatek, ki je dodatno orisal pravice Američanov. Tako so se britanski podložniki preobrazili v ameriške državljane (Heater, 2004, str. 72).

Za vzpostavitev ameriškega državljanstva in države so bile sicer potrebne ustrezne zgodovinske okoliščine, ki jih Heater (2004, str. 72) opiše kot zmes tradicije, izkušenj in političnih teorij, ki so bile takrat v modi. Ameriško državljanstvo je tako nastalo kot produkt prakse kolonialne ere in eksperimentiranja s federalno ustavo; to je bila novost za državo v velikosti ZDA. Ob nastanku ZDA je bilo pomembno tudi dejstvo, da je veliko kolonialistov (še posebej puritanci) odšlo iz Evrope v iskanju svobode ali bežalo pred preganjanjem. Svoboda je za mitologijo ameriškega državljanstva še danes pomembna, kar simbolizira tudi Kip svobode; tudi lojalnost ameriškega državljanstva je usmerjena k ohranitvi svobode.

Heater (Heater, 2004, str. 74) piše tudi, da čeprav so bili takratni ameriški voditelji precejšnji razumniki, ameriška revolucija zaradi ozke usmerjenosti v osvoboditev izpod angleške kontrole ni bila nagnjena v akademski razvoj.

3.2.5.2. Francoska revolucija

Francosko revolucijo je navdihnila ameriška. Leta 1789 je bil koncept nacionalnega državljanstva že znan in značilen za francosko revolucijo; junija 1790 pa je nacionalna skupščina odpravila družbene stanove. Posledično so vsi postali *citoyens* (državljeni) (Heater,

2004, str. 79).

Leta 1789 je bilo za Francijo prelomno zaradi vrenja v družbi in kraljeve vlade, ki je iskala dodatna finančna sredstva in je po dolgem času sklicala generalne stanove. Po razpadu generalnih stanov in ustanovitvi narodne skupščine je bila leta 1789 sprejeta deklaracija o pravicah človeka in državljana, ki je razglasila osnovne človekove pravice: enakost pred zakonom, zaščito pred arbitrarno aretacijo in svobodo govora. Vendar so državljanske pravice našle kompromis hitreje kot politične pravice. Ob sprejetju ustave je deklaracija služila kot preambula, ki je bila namenjena pravni zaščiti državljanskih pravic. Ustava je definirala, kdo so francoski državljani, kako lahko tujci postanejo naturalizirani in kako lahko posameznik izgubi status državljana (Heater, 2004, str. 79–80).

Pojavilo se je tudi vprašanje volilne pravice za črnce, tako svobodne kot sužnje. Vlada se glede tega vprašanja ni mogla odločiti. Državljanke pravice pa so dobile nekatere manjšine, kot so hugenoti, Židje (če so izrekli državljansko prisego), rablji in igralci (Heater, 2004, str. 81).

3.2.6. Nastanek modernega državljanstva

3.2.6.1. 18. stoletje

Pred 18. stoletjem sta bila nacionalnost in državljanstvo komaj povezana, saj sta bila povezana z drugimi socialno-političnimi entitetami. Antični Grki so bili na podlagi državljanstva tesno povezani s svojimi polisi. Čeprav so se vsi počutili kot Grki, so mesta tekmovala med seboj in bila nastrojena drug proti drugemu. Rimski državljani so živeli v vsem imperiju, in sicer ne glede na to, kateri etnični skupini so pripadali. V srednjem veku pa je bilo državljanstvo vezano na občine in ne na državo ali regijo, ki bi jo definirala etnična meja. Vse do 18. stoletja je namreč narod pomenil nekaj drugega, kot pomeni danes.⁸ V 18. stoletju pa se je začelo državljanstvo povezovati z državo in podoben proces se je začel dogajati z 'narodom'. V času francoske revolucije sta termina postala sinonima. Takratni teoretik Abbe Sieyes (v Heater 2004, str. 89) si je postavil vprašanje 'Kaj je narod?' in odgovoril: 'Telo med seboj povezanih posameznikov, ki živijo pod skupnimi zakoni in jih predstavlja ista zakonodajna skupščina itd.' Tudi deklaracija o pravicah človeka in državljana je določala, da 'suverenost izhaja iz naroda'. Francoska ustava iz leta 1791 je dajala možnost pridobiti državljanstvo tujcem, tako da nacionalnost ni bila predpogoj državljanstva. Pojav nacionalne lojalnosti v 18. stoletju pa je

⁸ Več o tem v poglavju: 3.3.3. Nacionalno državljanstvo.

pomenil pretvorbo stare državljanske republikanske vrline v moderno nacionalistično politično kulturo (Heater, 2004, str. 88–89).

3.2.6.2. 19. stoletje

V 19. stoletju so ZDA postale primer odprtosti za pridobitev nacionalnega državljanstva. Med letoma 1820 in 1865 je v ZDA prispelo pet milijonov novih migrantov. Za pridobitev ameriškega državljanstva je bilo po navadi treba uspešno opraviti preizkus znanja o državi in test pismenosti. V Evropi so začele nastajati nacionalne države, vendar pa še vedno ni obstajala povezava med državljanstvom in jezikovno nacionalnostjo. V času nastanka Italije sta samo dva odstotka njene populacije govorila italijansko. Stanje je bilo podobno v Franciji, kjer je na začetku 19. stoletja samo polovica prebivalcev govorila francosko. Francija je tako v 80. letih 19. stoletja želela preko izobrazbe in služenja vojaškega roka 'nacionalizirati' državljane. V ZDA, Veliki Britaniji in Franciji so v 19. stoletju razumeli državljanstvo na skoraj identičen način kot narodnost. Na območju današnje Nemčije je bila situacija drugačna; sprva je nastal koncept nemškega naroda – *Volk* –, kasneje, leta 1871 pa nemški imperij. Nacionalnosti tako niso razumeli kot državljanstva; človek se rodi z narodnostjo in je ne more pridobiti; je stvar krvi in ne zakonov. Posledično je Nemčija leta 1913 sprejela zakon, ki je podeljeval večno pravico do državljanstva vsem 'Nemcem', in sicer ne glede na to, v kateri državi so živeli (Heater, 2004, str. 89–91).

3.2.6.3. 20. stoletje

20. stoletje se je začelo z romantizacijo naroda. Primer tega procesa je Nemčija z nacistično doktrino '*Blut un Boden*' (kri in zemlja), ki je določala, da imajo lahko državljanstvo samo osebe nemške ali podobne 'krvi'. Omejevanje državljanstva na podlagi rase ni bilo omejeno samo na tretji rajh. Južnoafriška republika je močno omejevala politične pravice črncev in je poznala polnopravno državljanstvo samo za belce. Šele leta 1996 je z novo ustavo postala multirasna nacija z enakopravnimi državljani. Podobno je bilo tudi v ZDA, kjer so suženjstvo odpravili šele v drugi polovici 19. stoletja; ameriški domorodci so pravico do državljanstva dobili leta 1924; ameriški črnci pa so postali polnopravni državljani še kasneje (Heater, 2004, str. 91–93).

Celotno 20. stoletje je bilo zaznamovano s povečano občutljivostjo in zavedanjem o etnijah na vseh kontinentih. Zahteve za pridobitev pravic ali institucionalizacijo ločenih kulturnih identitet so zelo zaposlovale številne 'nacionalne države'. Nezadovoljstvo je bilo včasih

usmerjeno proti vladam kot instrumentom zatiranja ali homogenizacije; včasih pa je konflikt izbruhnil med dvema različnima skupinama – ruandski genocid je primer kolapsa civilizacijskih norm in kolonialne dediščine (Heater, 2004, str. 93–94).

Heater (2004, str. 94) trdi, da so dogodki 20. stoletja pokazali, da državljanstvo veže posameznika na državo, nacionalnost pa na kulturno skupino, ki je velikokrat močno identificirana z jezikom in/ali vero. Domneva iz 19. stoletja, da sta identiteti nacionalnosti in državljanstva združeni, se je tako pogosto izkazala za nepravilno.

3.3. Moderno državljanstvo

Faulks (2000, str. 21) nastanek modernega državljanstva povezuje z razvojem liberalne države, katere temelji so bili položeni v 16. stoletju. Politični status državljanstva se je skozi zgodovino vedno bolj krepil, posebej z razvojem vojaške moči in razvitostjo birokracije, saj je lahko vlada spodkopala nasprotne vire moči; pri tem je posebej pomembna ločitev cerkve od države. Faulks (2000, str. 25) izpostavlja reformacijo, ki je na prvo mesto postavila direktno povezavo med Bogom in posameznikom, povezavo, ki jo je Locke sekulariziral v razmerje med posameznikom in državo. Tudi kasnejši teoretiki modernega državljanstva (Hobbes, Marx, Hegel) so vzpostavljali povezave med Bogom in državo, pri čemer je država zamenjala božansko bitje kot fokus občudovanja.

Rast moči države je pomenil tudi, da so se zahteve za pridobitev pravic usmerile k njej. Giddens (v Faulks, 2000, str. 25) imenuje ta proces dialektika nadzora; s tem misli, da je bil ogromen porast sposobnosti državnega nadzora nad državljani preko javnega šolstva, sodišč in parlamenta dvosmerni proces. Družbena gibanja so tako lahko uporabila komunikacijske kanale, ki jih je razvila država, za kampanje za pridobitev več pravic. Po Giddensu je država posledično zamenjala silo s konsenzualnim konceptom vladanja. Državljanstvo je tako postalo pomemben del vladanja, saj je omogočalo, da se v politiko vključijo tudi potencialno moteče skupine. Tovrstni sistem je omogočil širitev socialnih pravic in države blaginje.

Heater (1999, str. 4) sicer opozarja, da moramo v modernem državljanstvu razlikovati med dvema tradicijama in teorijama državljanstva. To sta državljansko-republikanska in liberalna; državljansko-republikanska poudarja obveznosti, liberalna pa se osredotoča na pravice.

3.3.1. Liberalna tradicija državljanstva

Heater (1999, str. 4) opisuje liberalno tradicijo kot tisto, ki je bila v zadnjih 200 letih bolj dominantna. Vsebuje ohlapno povezavo med državljanom in državo, ki jo ohranjajo

državlanske pravice, ki jih spoštuje država, ki se v državljanovo življenje vtika čim manj.

Liberalno državljanstvo se je razvilo kot posledica povezave revolucionarnih gibanj in teorije naravnih pravic. V francoski revoluciji je sprva prišlo do vzpostavitve državljanstva kot osrednjega principa in prakse modernih socio-političnih struktur, vendar so britanske (in ameriške) izkušnje postavile temelje za prehod od odnosa monarh – podložnik k odnosu država – državljan (Heater, 1999, str. 4).

Liberalna tradicija državljanstva vsebuje zagotovilo državljanskih pravic, kot so pravica do volitev, pravica do svobode govora, pravica do ugovora vesti, domneva nedolžnosti ... Ena od ključnih pravic liberalne tradicije je pravica do lastnine. V 19. stoletju je bila lastnina celo predpogoj za volilno pravico. Državljanstvo tako v tem kontekstu pomeni zasledovanje ciljev privatnega življenja; pri čemer je privatno življenje zavarovano s državno zagotovljenimi pravicami (Heater, 1999, str. 6–7).

Heater sicer poudarja tudi, da je evolucija liberalnega državljanstva močno povezana s kapitalizmom. Prehod fevdalnih in kvazifevdalnih družb v tržno ekonomijo je ustvaril razmere, ki so bile zelo ugodne za liberalno verzijo državljanstva. Predkapitalistična evropska družba je bila namreč družbeno hierarhična in je temeljila na podrejanju, kapitalistična družba pa temelji na individualni iniciativi – podobno kot se je liberalno državljanstvo razvijalo na podlagi pravic posameznika. Predkapitalistična družba je zaradi hierarhije tudi omejevala družbeno fluidnost, kapitalistična družba pa sicer deluje v družbenih razredih, vendar bi nefluidna kastna družba omejevala delovanje kapitalizma. Podoben skok je naredilo državljanstvo, ki je zahtevalo enakost med državljani. Predkapitalistična družba je bila tudi zelo provincialna, omejena tudi s carinami znotraj države in z različnimi merskimi enotami od regije do regije. Kapitalizem je potreboval dostop do odprtega trga; to je posledično vodilo v integracijo in utrditev nacionalne države, ki je tlakovala pot državljanstvu kot nacionalni identiteti. Vendar odnos med kapitalizmom in državljanstvom ni bil zmeraj idealen. V nekaterih razmerah je kapitalizem ogrožal državljanstvo, državljanstvo pa kapitalizem. To je porodilo vprašanje, ali naj bo država nevtralna, ko so si v nasprotju interesi kapitalizma in državljanstva (Heater, 1999, str. 7–10).

3.3.1.1. Marshallov koncept državljanstva

Leta 1949 je imel Thomas Humphrey Marshall, takratni profesor na londonski šoli za ekonomijo in politično znanost, več predavanj v počastitev svojega soimenjaka Alfreda Marshalla. Leto kasneje je izdal prvi esej 'Državljanstvo in družbeni razred' (Heater, 1999, str.

12).

Marshall je svojo definicijo državljanstva razdelil na tri dele: civilni, politični in socialni del. 'Civilni element sestavljajo pravice, ki so nujne za zagotavljanje individualne svobode – osebna svoboda, svoboda govora, mišljenja in vere, pravica imeti lastnino in sklepati veljavne pogodbe ter pravica do sodnega varstva.' Politični element za Marshalla 'pomeni pravico do sodelovanja pri izvrševanju politične moči bodisi v vlogi člana telesa, ki mu je zaupana politična moč, bodisi v vlogi volivca, ki voli člane takšnega telesa'. Socialni element državljanstva pa opisuje kot 'celoten sklop od pravice do minimuma ekonomske blaginje in varnosti do pravice do polnopravne udeležnosti v družbeni dediščini in do življenja, ki je skladno s prevladujočimi družbenimi merili primerno civiliziranemu bitju' (Marshall, 2012, str. 7–8).

Marshall državljanstva torej ni razumel samo kot politične komponente, temveč kot kombinacijo civilnih, političnih in socialnih pravic. Marshall je v svojem pisanju zasledoval tezo, da je državljanstvo sestavljeno iz teh delov. Omejevanje socialnih pravic bi tako pomenilo tudi omejevanje državljanstva. Po objavi Marshallovega dela 'Državljanstvo, razred in socialna država' se je začel dialog o socialnem državljanstvu. V 60. letih 20. stoletja so v ZDA vzklikala številna družbena gibanja, ki so opozarjala, da so nekatere družbene podskupine (ženske, etnične manjšine, nezaposleni, revni ...) 'drugorazredni državljani', saj jim nizki socialni status onemogoča, da bi popolnoma sodelovali v družbenem življenju (Heywood, 2015, str. 230–231).

Marshallova teorija se na tej točki sklada s Heaterjem, ki je razvoj državljanstva povezoval z ekonomskim razvojem, ki je omogočil vlaganje presežne energije v gradnjo skupnosti. Tudi Marshall v svojem delu ugotavlja, da je ustrezen ekonomski in socialni status pogoj, da so lahko člani enakopravno vključeni v družbo.

3.3.1.2. Državljanstvo in neoliberalizem

Paradoksalno je liberalni način dojemanja državljanstva produciral tako trditev, da državljanstvo v polnem smislu ni možno brez razvoja socialnih pravic, kot tudi argument, da so socialne pravice spodkopale državljanstvo. Medtem ko so prvo logiko zasledovali socialni liberalci, so drugo zagovarjali neoliberalci. Razlog za vojno doktrin je bil razlikovanje v razumevanju principa svobode in posameznikove avtonomije. Socialni liberalci (Marshallova šola) verjamejo, da pomanjkanje ovira državljanovo popolno izvrševanje državljskih in

političnih pravic; socialna država je tako nujna, da relativno revnim pomaga do tega, da dosežejo avtonomijo, svobodo in participacijo. Na drugi strani neoliberalci verjamejo, da socialna država ovira svobodo in avtonomijo in reducira državljana na odvisnika od države varuške (Heater, 1999, str. 24–26).

3.3.1.3. Rawlsova teorija pravičnosti

John Rawls je leta 1971 izdal knjigo *Theory of Justice* in leta 1992 nadaljevanje z naslovom *Political Liberalism*, v katerih je ocenjeval premišljevanja o javnem življenju v moderni demokratični liberalni družbi. V svojih delih je zagovarjal zamenjavo utilitaristične usmerjenosti v samega sebe z javno moralo, ki se osredotoča na doseganje pravic v liberalni družbi (Shafir, 1998, str. 6).

Z razliko od večine teoretikov liberalnega državljanstva, ki se sprašujejo o zagotavljanju pravic za posameznika, je Rawls razpravljal o pravici svobodnih in enakopravnih kot delu teorije družbenega sodelovanja in vpeljal koncept pravice z idealom pravičnosti. Ko je sodelovanje med dvema posameznikoma pravično – to pomeni, da ne temelji samo na individualni svobodi, da imata kontakt drug z drugim, ampak oba tudi nekaj pridobita iz odnosa –, je pravici zadoščeno, saj pravica sama postane pravičnost. Rawlsov pristop do pravice kot pravičnosti je dovolil premik liberalne perspektive od privatnega k javnemu, vendar je hkrati ohranil tradicionalno skrb za individualne pravice, ki so značilne za liberalizem (Shafir, 1998, str. 6).

3.3.2. Državljansko-republikanska tradicija

Čeprav je bila liberalna tradicija prevladujoča, ne moremo zanemariti državljansko-republikanske tradicije, ki ima bogato tradicijo in ohranja relevantnost. Termin državljansko-republikanski izhaja iz 'državljanstva' kot vpetosti državljanov v procese upravljanja in 'republike', ki je pomenila ustavni sistem z razvitim sistemom vsaj delne razdelitve moči, ki je preprečeval avtokratsko vlado. Od časa Špate in Aten do konca obdobja Rima je bila državljansko-republikanska tradicija prevladujoča. Med bolj izstopajoče teoretike te tradicije spadajo Aristotel, Cicero, Machiavelli in Rousseau (Heater, 1999, str. 44–52).

V državljansko-republikanski tradiciji je namen državljanstva povezava med individuom in državo v simbiotski odnos, ki ustvari stabilno politično okolje, v katerem lahko posameznik uživa svobodo. Posameznik je lahko svoboden samo v republiki; republika pa lahko obstaja samo s podporo svojih državljanov (Heater, 1999, str. 53).

‘Človek se je rodil svoboden, pa je vsepovsod v verigah’ (Rousseau v Heater, 1999, str. 53), je Rousseaujev izrek. V liberalni tradiciji bi sklepali, da je treba verige razbiti, da bi lahko bil posameznik popolnoma svoboden. Rousseau, ki je izhajal iz državljansko-republikanske tradicije, vezi ni želel razbiti, temveč jih narediti legitimne, jih preobraziti v povezavo, ki bi človeštvu zagotovilo moralno, pozitivno obliko svobode: na republikanski način. Rousseau tako razlikuje med liberalno svobodo kot svobodo zasledovanja lastnega interesa in državljansko svobodo kot svobodo, ki združuje lastne interese z dolžnostjo (Heater, 1999, str. 53).

Republikanska politična teorija daje velik poudarek nujnosti države in njenih državljanov kot skupnosti, organske družbe, ne samo kot zbirke posameznikov. Ustava in zakoni ustvarjajo pravila, v katerih živijo posamezniki; vendar pa sama ustava in zakoni ne naredijo skupnosti, ampak so potrebni ugodni pogoji, da se skupina lahko razvije v skupnost. V tem duhu tudi Aristotel opisuje državljanstvo kot odnos z vzporednim spoštovanjem in aktivnim iskanjem skupnih namenov; državljanstvo tako povezuje državljane z državo in tudi drugega z drugim. Državljanstvo je skupinsko delo; državljanstvo je skupna aktivnost v duhu skupne dobre volje. Po Aristotelovem mnenju bi lahko skupni duh dosegli skozi teater, festivale in spektakle, v okviru katerih bi spodbujali javno bratstvo (Heater, 1999, 55–56).

Celotna republikanska tradicija državljanstva temelji na premisi, da državljani prepoznavajo in razumejo svoje dolžnosti ter v sebi nosijo moralno obveznost, da jih izpolnjujejo. Tako posamezniki tudi ne morejo biti polnopravni državljani, če ne izpolnjujejo svojih dolžnosti. Ta zahteva je bila oblikovana na zelo osnovnem temelju: brez dolžnosti ni republike. Če se državljani niso pripravljene boriti za republiko, jo bodo preplavili zunanji sovražniki; če državljani niso pripravljene sodelovati v državniških poslih, bo republika zapadla v korupcijo in razdor ter nazadnje v avtoritativno ali celo tiransko državo. Potrebna je direktna vpletenost. Rousseau je tako nasprotoval najemanju plačancev in volitvam političnih predstavnikov (Rousseau v Heater 1999, str. 64): ‘V zahvalo lenobi in denarju končajo z vojaki, ki jih zaslužijo, in s predstavniki, ki jih prodajo.’ Vojaška služba je bila osrednja značilnost grškega državljanstva (atenski zakonodajalec Likurg je uvedel dvoletno obvezno vojaško urjenje), kar so prevzeli tudi Rimljani. Tudi Machiavelli, ki je izhajal predvsem iz rimske zgodovine, je bil prepričan, da je državljanska vojaška obveznost najpomembnejša. Izhajal je tudi iz okoliščin takratnega časa in je v *Vladarju* predlagal, da bi italijanske mestne državnice zamenjale plačance z državljanskimi milicami; kajti samo državljani vojaki bi lahko lojalno branili državo in jo

ohranjali svobodno. Poleg vojaške dolžnosti je atenski sistem zahteval tudi, da so državljani politiki/zakonodajalci in sodelujejo v sodni poroti. S tem se je strinjal tudi Rousseau. Participacija v tako v sodnih kot v političnih zadevah je v državljansko-republikanskem konceptu državljanstva temeljna politična dolžnost (Heater, 1999, str. 64–65).

S poznim 18. stoletjem se je državljansko-republikanska interpretacija državljanstva začela umikati liberalni. Vendar zanimanje za državljansko-republikanski koncept ni izginilo. Ena njegovih bolj vplivnih zagovornic je bila Hannah Arendt, ki je verjela v vrednost aktivnega državljanstva. Njena kritika liberalnega državljanstva je temeljila na tezi, da je to povzročilo šibak občutek skupnosti. Po letu 1990 so ideje iz državljansko-republikanske tradicije velikokrat končale v programih levih strank v Evropi (Heater, 1999, str. 75–79).

3.3.3. Nacionalno državljanstvo

Pred 18. stoletjem je imel ‘narod’ drugačne konotacije, kot jih ima danes. Takrat je začel postajati sinonim za ‘državo’ ali ‘očetnjavo’ in za ljudi, ki so jo naseljevali. Pomen besede ‘državljan’ se je ločil od mesta in se povezal z ‘državo’ istočasno, kot se je to zgodilo z besedo ‘narod’ (Heater, 2004, str. 89).

Mandelc (Mandelc, 2011, str. 19) sicer še opozarja, da moramo razlikovati med ‘narodom’ in ‘nacijo’, pri čemer je nacija ”skupnost državljanov neke države” in narod “zgodovinsk[a] tvorba, nastal[a] na prehodu iz fevdalizma v kapitalizem iz etnično enotnega ljudstva”.

Tudi Kardelj pripisuje narodu pomembno zgodovinsko vlogo (Kardelj, 1957, str. VIII): “Narod sicer ni priroden, marveč zgodovinski in družbeni pojav, toda kot tak ima svoje nepogrešljivo mesto v socialnem razvoju človeštva ...”

Vendar nacionalnost ni nastala ‘naravno’. Države so načrtno gradile nacionalno pripadnost in spodbujale nacionalno identiteto ter obenem zavračale alternative. Vsakdo, ki ni pripadal prevladujoči nacionalni skupini, je bil asimiliran ali izključen (Kymlicka, 2010, str. 7).

Heater (Heater, 1990, str. 53) pravi, da je pojav narodov in revolucij v 18. stoletju povezan z romantiko. Romantično gibanje in zagovorniki popularne suverenosti so ponovno odkrili latentni sentiment nacionalizma. Mešanica takratnih prepričanj, idealov in čustev se je v obliki nacionalizma pokazala kot zelo močna. Nacionalizem pa je dal močan pečat državljanstvu in izobraževanju v naslednjih dveh stoletjih. Nacionalizem se je izkazal celo za tako močnega, da je skoraj popolnoma preplaval svojo antitezo, kozmopolitizem (Heater, 1990, str. 53).

Heywood (2014, str. 169) narod definira kot skupek ljudi, ki jih povezujejo deljene vrednote, tradicije, skupen jezik, religija in zgodovina ter ki v večini naseljujejo isto geografsko območje. Kot osnovno premiso nacionalizma Heywood (2014, str. 173) omenja idejo, da bi narod moral biti osrednje načelo političnega organiziranja; kot osnovni predpostavki nacionalizma pa (Heywood, 2014, str. 168) izpostavlja: prvič, da se človeštvo naravno deli na narode, in drugič, da je narod najbolj primerna in najbolj legitimna politična enota. Heywood (2004, str. 181) opozarja tudi, da je nacionalizem zelo kompleksen fenomen, ki je bil tako osvobajajoč kot zatiralski, prinesel je svobodo ter vodil k osvajanju in podrejanju; nacionalizem bolj karakterizirajo dvoumnost in kontradikcije kot pa skupne vrednote in cilji.

Tako Weber kot Marshall (Shaffir, 1998, str. 16) opisujeta nacionalno komponento kot ključno komponento modernega državljanstva, ki je v ljudeh vzpodbudila občutek pripadnosti skupnosti in skupne dediščine. Narod je postal tudi pomemben del identitete posameznikov.

Faulks (2000, str. 37) trdi, da je nacionalnost sicer pomemben del posameznikove identitete, vendar ni edina identiteta, za katero so se ljudje pripravljene žrtvovati. Ljudje so se v preteklosti že žrtvovali za religijo, razred, spol in varovanje okolja. Ljudje s tovrstnimi prepričanji velikokrat sodelujejo zunaj meja svoje države; kot primer Faulks navaja krepitev sodelovanja med sindikati v Evropi.

Tudi Habermas (v Steenbergen, 1994, str. 22) piše, da je narod postal konstitutiven element v politični identiteti državljanov znotraj politične enote, vendar opozarja tudi (Habermas v Steenbergen, 1994, str. 20), da lahko po letu 1980 v Evropi opazujemo trende (združitvev Nemčij, razpad Jugoslavije in krepitev etničnih konfliktov v vzhodni Evropi), ki dokazujejo, da je nacionalna država še vedno aktualna, in trende (evropsko državljanstvo), ki kažejo na krepitev supranacionalne demokracije in državljanstva.

3.3.4. Multikulturno državljanstvo

Kymlicka (1996, str. 10) pravi, da se moderne družbe soočajo z manjšinskimi skupinami, ki zahtevajo priznanje svoje identitete in kulture. Takšno situacijo velikokrat opisujemo kot 'multikulturno'.

Če v državi biva več narodov, lahko državo opišemo kot multinacionalno. Narodi lahko živijo v multinacionalnih državah iz različnih razlogov: tja so lahko prišli zaradi zgodovinskih okoliščin, lahko so bili zavojevani, se združili v državo ali prišli tja v okviru migracij. Tako je veliko zahodnih držav multinacionalnih, npr. ZDA, Kanada, Finska, Švica Kymlicka

(Kymlicka, 1996, str. 13) pri tem opozarja, da multinacionalne države ne morejo preživeti, če različne nacionalne skupine nimajo lojalnosti do večje politične skupnosti, katere del so. Kymlicka piše tudi, da moramo razlikovati med 'patriotizmom', čutom za lojalnost do države, in nacionalno identiteto, občutkom do članstva v nacionalni skupini (Kymlicka, 1996, str. 11–13).

Kymlicka (2010, str. 13) povezuje model multikulturene države z interkulturnim državljanom, ki je zmožen in željan kreirati multikulturno državo. Interkulturni državljan se tako zaveda, da država ni posest dominantne nacionalne skupine, temveč enakovredno pripada vsem državljanom. Politike asimilacije in izključevanja pri izgradnji takšne nacije nadomeščajo politike priznanja in prilagajanja; zgodovinska krivica se prizna.

3.4. Kozmopolitizem

Beseda kozmopolitizem dobesedno pomeni prepričanje v kozmopolis oziroma 'svetovno državo'. Moralni kozmopolitizem je prepričanje, da svet sestavlja ena moralna skupnost in da imajo ljudje obveznosti proti vsem ostalim ljudem, in sicer ne glede na nacionalnost, vero, etničnost itd. Vse oblike moralnega kozmopolitizma temeljijo na prepričanju, da imajo vsi posamezniki enako moralno vrednost, najbolj pogosto v povezavi s človekovimi pravicami. Politični kozmopolitizem je prepričanje, da bi morale obstajati globalne politične institucije ali po možnosti celo svetovna vlada. Vendar je danes večina političnih kozmopolitov pripadnikov sistema, v katerem je avtoriteta razdeljena med globalne, nacionalne in lokalne ravni (Heywood, 2015, str. 196).

Kymlicka in Straehle trdita, da nacionalna država zaposluje večino politične teorije zadnjih 200 let, saj je v tem času svet imperijev, kraljevin, mestnih držav, protektoratov in kolonij zamenjal svet nacionalnih držav. Nadnacionalne oblike upravljanja in institucij, kot sta Evropska unija in Združeni narodi, so bile velikokrat obravnavane kot zadeve drugotnega pomena, kot dopolnitev nacionalnih političnih institucij in ne kot izziv ali zamenjava zanje. Liberalna demokracija in nacionalna država sta, kot poudarjata Kymlicka in Straehle, povezana pojma, odnos med katerima še ni natančno raziskan. Zgodovina Evrope pa je pokazala, da vzpostavitev liberalne demokracije skoraj vedno pomeni tudi vzpostavitev nacionalne države. Kymlicka in Straehle ugotavljata, da so nacionalne države tradicionalna enota politične teorije, vendar danes ne moremo več zanikati pomena mednarodnih institucij, ki presegajo jezikovne/nacionalne omejitve. Tovrstne institucije danes niso potrebne samo zaradi ekonomske globalizacije, temveč tudi zaradi skupnih okolijskih težav in mednarodne varnosti;

vendar imajo tovrstne institucije velikokrat demokratični deficit, saj so odvisne od medvladnega povezovanja. Nadnacionalne institucije imajo danes vedno večji vpliv na življenje ljudi, hkrati pa je politična teorija na tem področju pomanjkljiva. Kymlicka in Strahle zaključujeta, da potrebujemo “bolj kozmopolitski koncept demokracije in vladanja” (Kymlicka in Strahle, 1999, str. 65–79).

Ideja o kozmopolitizmu je obstajala že od časa grških polisov, ko so o njej pisali stoiki. Ideja o kozmopolitizmu se je ponovno okrepila v času razsvetljenstva, posebej se ji je posvetil tudi Immanuel Kant. Kozmopolitizem je pridobil veljavo v zadnjem stoletju, ki so ga prizadele vojne in bestialnost nacizma. Čeprav je Kant na področju kozmopolitizma opravil izjemno delo, danes tudi zaradi vztrajne nacionalne države še vedno nimamo dobro razvite politične teorije o kozmopolitizmu (Heater, 1990, str. 140).

3.4.1. Stoicizem

Iz stoicizma izhajata dve za državljanstvo pomembni ideji. Prva je predanost državi in dolžnost opravljanja javne službe; druga pa, da bi morali vsi državljani sveta živeti v skladu z univerzalno moralno kodo. Stoicizem je tako učil, da mora biti posameznik kot politično bitje z vrlinami lojalen in čutiti globoko pripadnost tako do svoje države kot do univerzalnega naravnega prava; posameznik je namreč član polisa oz. mesta, ustavne obstoječe države in kosmopolisa, ‘svetovnega mesta’, metaforične univerzalnemoralne skupnosti. Pomembni predstavniki stoicizma so bili Zeno (začetnik stoicizma), Cicero, apostol Pavel in Mark Avrelij (Heater, 2004, str. 37–38).

Pomemben grški filozof, od katerega je črpal Zeno, je bil Diogen, ki je živel v času Aleksandra Velikega. Izhajal je iz mesta Sinope, vendar je večino časa preživel v Atenah, kjer je kot tujec živel brez državljanskih pravic. Zavračal je takratne kulturne norme (živel in masturbiral je v sodu ter jedel surovo meso), živel v revščini, beračil in dobil status uličnega filozofa. Na vprašanje, od kod prihaja, je odgovoril: “Jaz sem kozmopolit.” Na prvi pogled je tako Diogenes videti bolj kot kombinacija begunca in hipija kot pa kot zagovornik internacionalizma ali svetovne skupnosti. Vendar je Diogen s svojimi dejanji in učenji sporočal svoje zaupanje v razum, ki ga je imel za bistvo človeštva; po njegovem človeški razum presega vse družbene in etične ovire. Njegova vizija kozmopolitizma je bila bolj normativna kot opisna. Njegovo svetovno mesto je bilo skupnost modrih, ideal razsvetljenih ljudi, ki jih ne povezujejo lokalne ali družinske povezave, temveč vrednote, ki si jih delijo. Diogenova ideja kozmopolitizma je preko Zena in ostalih prešla v stoično tradicijo (Long, 2008, str. 53–55).

Za začetnika stoicizma velja grški filozof Zeno, ki je živel v tretjem stoletju pred našim štetjem. Zeno je trdil, da prebivalci sveta ne bi smeli živeti pod oblastjo različnih mest in skupnosti, temveč bi morali vse ljudi obravnavati kot člane ene skupnosti. Vendar o Zenovih stališčih ne moremo biti popolnoma prepričani, saj se njegovi nauki prenašajo v sedanost preko zapisov drugih filozofov (Heater, 1996, str. 13).

Plutarh (v Long 2008, str. 55), ki je pisal štiri stoletja po Zenu, je strnil njegove ideje: “Naše gospodinske ureditve ne bi smele biti utemeljene na mestih ali lokalnem prebivalstvu, ureditvah, ki delujeta vsaka v svojem pravnem sistemu, temveč bi morali vse ljudi obravnavati kot naše sodržavljane in lokalne prebivalce in moral bi veljati en način življenja in en red, kot čreda, ki se pase skupaj, negovana pod skupnim zakonom.”

Zenova ideja kozmopolitskega državljanstva je bila sicer zelo utopična. Zeno je namreč predvideval, da bo skupnost sestavljena samo iz modrih in krepostnih. Dal pa je spodbudo za dve zelo vplivni in še danes veljavni ideji: moralni univerzalizem in naravno pravo. Zeno sicer ni teoretiziral samo svetovnega mesta, vendar je stoicizem kmalu postal poznan kot ideja, da je vesolje mesto (Long, 2008, str. 55).

Pomemben prispevek k stoicizmu je dodal tudi Cicero, ki v nasprotju z Zenom ni bil grški filozof, temveč rimski pravnik in politik. Posledično se je tudi bolj zanimal za pravni in politični del stoicizma. Cicero je bil mnenja, da obstaja povezava med vsemi člani človeške vrste; ta povezava je govor in razum, ki preko poučevanja in učenja, komunikacije in razpravljanja ter argumentiranja človeštvo povezuje v naravno bratovščino. Prepričan je bil, da lahko ljudje razumejo in poslušajo univerzalni zakon narave ter da mora biti državljan, ki je lojalen svoji državi, odgovoren tudi višji sili in se obnašati kot državljan sveta (Heater, 1996, str. 17).

Mark Avrelij, rimski cesar iz drugega stoletja našega štetja, je napisal, kar Long (2008, str. 56) opisuje kot najbolj zgovorno izjavo o kozmičnem državljanstvu: “Če je um skupen vsem nam, je to tudi razum, ki nas dela razumska bitja; in če to drži, je razum tisti, ki nam predpisuje, kaj moramo in česa ne smemo storiti. Če to drži, je tudi zakon skupen; če to drži, smo vsi kolegi državljani; in če to drži, je svet vrsta države. Kajti katero drugo skupno ustavo lahko zahtevamo, kot takšno, pri kateri sodeluje celotno človeštvo?”

Kozmopolitizem sicer ni pomenil, da so stoiki mislili, da ljudem manjka – ali bi se morali naučiti, da jim manjka – povezava z družino in lokalno skupnostjo. Stoiki so zagovarjali

spoštovanje staršev, bratov in domače dežele ter preživljanje časa s prijatelji. Zagovarjali so idejo naravnih človekovih pravic in mednarodni ideal pravice. Cicero je tako trdil, da bi moralo biti mednarodno pravo civilno pravo, in ob tem pisal o pomanjkanju jasne slike pravic, ki bi jo moralo odražati mednarodno pravo (Long, 2008, str. 56–57).

3.4.2. Obdobje krščanstva in obnavljanja rimskega imperija

Ko se je cesar Konstantin spreobrnil v krščansko vero, se je spremenil tudi koncept univerzalnega imperija, ki je od takrat sledil preprosti logiki: nebesa so enotna, obstaja en Bog in eno božansko pravo; zato bi tudi na Zemlji moral biti en imperij, en vladar in eno sekularno pravo. Ker je bil cesar vrhovni vladar Zemlje, človeški odsev Božanstva in tudi njegov vrhovni predstavnik na Zemlji, je upor proti cesarju pomenil tako izdajo proti državi kot herezijo. Pravica cesarja do univerzalnega vladanja je bila religijska dogma in kot taka ni bila predmet politične teorije ali debate. Tudi po propadu rimskega imperija so se začela prizadevanja za njegovo obnovitev. Skozi celotno srednjeveško zgodovino je tako obstajal ideal svetovnega rimskega krščanskega imperija. Številni cesarji in vladarji so si za cilj zadali širitev krščanstva in imperija. Heater opozarja, da v večini šlo za propagando ekspanzionizma, teološki plašč politike moči. Srednjeveška realnost je bila, da so se nosilci moči borili za prevlado znotraj držav in Evrope in niso imeli potrebnih virov, da bi lahko širili imperij (Heater, 1996, str. 27–29).

3.4.3. Immanuel Kant

‘Precej pomembnejši val zanimanja za stoične kozmopolitske ideje je prineslo razsvetljenstvo, z najodmevnejšimi deli Johna Locka in Immanuela Kanta’ (Deželan in drugi 2007, str. 71). Zaradi ponovnega zanimanja za klasične tekste so se s kozmopolitskimi idejami ukvarjali največji umi takratnega časa. Kantovo delo K večnemu miru (Zum ewigen Frieden) je izjemno trezno in dobro premišljeno delo (Heater, 2004, str. 106–107).

Immanuel Kant je bil nemški filozof, rojen leta 1724 v Vzhodni Prusiji, ki je vse svoje življenje prebil v mestu Königsberg, ki je danes mesto Kaliningrad v Rusiji. Na tamkajšnji univerzi je bil profesor logike in metafizike. Heywood (2015, str. 230) pravi, da je imel Kantov etični individualizem velik vpliv na liberalno misel. Njegovo sledenje kombinaciji razuma in morale, ki bi morala diktirati odsotnost vojn, je pomagalo zasnovati idealistično misel v mednarodni politiki.

Kantovo delo K večnemu miru je bilo napisano leta 1795 in izdano leta 1796. Zgodovinska

okoliščina nastanka njegovega eseja je bil podpis Baselske pogodbe leta 1795, ki sta jo podpisala takratna Prusija in revolucionarna Francija. Kant je pogodbo razumel kot prekinitev sovražnosti in ne mir (Bohman in Lutz-Bachmann, 1997). Kant je svoj esej K večnemu miru razdelil na več delov. V prvem delu je v šestih točkah podal 'predhodne člene večnega miru med državami', v drugem delu pa 'dokončne člene večnega miru med državami' (Kant, 1937).

Njegovo neodobravanje je vidno tudi iz prve točke prvega dela "Ne bo veljala nobena Pogodba o miru, ki vsebuje tiho osnovo za prihodnjo vojno", v kateri Kant piše, da ne sme biti noben mirovni sporazum sklenjen s taktično mislijo na nadaljnjo vojno. V nasprotnem primeru gre samo za premirje in ne za pravi mir (Kant, 1987, str. 107).

Druga točka prvega dela se glasi: "Nobena neodvisna država, velika ali majhna, ne sme preiti pod nadzor druge države z dedovanjem, izmenjavo, nakupom ali donacijo." V njej Kant govori, da država ni lastnina, temveč družba, sestavljena iz ljudi, v okviru katere lahko ukazuje država sama. Dedovanje, izmenjava, nakup ali donacija bi državo zreducirali samo na lastnino. Kant poleg tega opozarja, da je Evropa edini del sveta, ki pozna tovrstno prakso (Kant, 1987, str. 108).

V okviru tretje točke "Stalne vojske bodo v času popolnoma ukinjene" Kant pravi, da se države neprestano oborožujejo, da bi tekmovala druga z drugo. V času daljšega miru bi lahko prišlo do tega, da bi države želele upravičiti in zmanjšati stroške vojske ter jo uporabiti za napad na drugo državo. Kant celo opozarja, da je vojna v nasprotju s človekovimi pravicami, dodaja pa, da se periodično in prostovoljno služenje vojaškega roka razlikuje od stalne vojske, saj služi obrambi in ne napadu (Kant, 1987, str. 108).

V četrti točki "Zaradi zunanjih sporov se ne smejo najemati nikakršni državni dolgovi" Kant opozarja na kreditiranje držav. Po njegovem mnenju ni sporno, da država najema kredite za infrastrukturo, je pa sporno, da država najema kredite za namene vojskovanja. Opozarja, da rojstvo trgovskega razreda v 18. stoletju omogoča tudi vojne dobičke (Kant, 1987, str. 109).

V peti točki z naslovom "Nobena država s silo ne posega v ustavo ali vlado druge države" Kant opozarja, da bi vmešavanje držav v notranje zadeve drugih držav, razen v izjemnih primerih, pomenilo hudo omejevanje avtonomije posamezne države (Kant, 1987, str. 109).

Šesta točka "Nobena država med vojno ne dovoljuje takšnih dejanj sovražnosti, ki bi porušila medsebojno zaupanje v poznejši mir: To so zaposlovanje morilcev, zastrupitve, kršitve kapitulacije in spodbujanje k izdaji v nasprotni državi" opozarja, da nekatere prakse, tudi če so

uporabljene v vojni, ostanejo neopravičene. Kant opozarja, da bi mir po iztrebljevalni vojni lahko pomenil samo pokopališče vseh vpletenih v vojno (Kant, 1987, str. 109–110).

Drugi del eseja K večnemu miru je Kant podnaslovil 'Vsebuje dokončne člene za večni mir med državami' in ga razdelil na tri poddele.

1. "Ustava vsake države bi morala biti republikanska"

Tukaj Kant trdi, da bi morala biti ustava vsake države republikanska, kar po njegovem pomeni, da bi morala biti zasnovana na svobodi pripadnikov družbe, enakopravnosti državljanov in spoštovanju do prava. Kant utemeljuje tudi, da je temelj za republikansko ustavo ločitev med vejami oblasti in predstavniško vlado. Opozarja, da so vse antične 'republike' zaradi pomanjkanja opisanih elementov zdrsnile v despotizem (Kant, 1987, str. 112).

2.. "Mednarodno pravo mora biti zasnovano na federaciji svobodnih držav"

Kant si federacije ne predstavlja kot države, sestavljene iz narodov, temveč kot ligo različnih enakovrednih držav. Liga bo spoštovala zakone in enakost posamezne države pred zakonom, kar bi onemogočilo vojne med državami. Kant predpostavlja, da ker si ljudje želijo razsvetljenja, bodo sčasoma vse države postale republike in s tem članice lige narodov, kar bo na dolgi rok pripeljalo do večnega miru (Kant, 1987, str. 115).

3. "Zakon svetovnega državljanstva bo omejen na pogoje univerzalne gostoljubnosti"

V tretjem delu Kant piše o pravici do gostoljubnosti. Pravica do gostoljubnosti naj bi pomenila, da ima vsak posameznik v drugi državi pravico, da ni obravnavan kot sovražnik. Po Kantovem mnenju bi zakon o svetovnem državljanstvu, ki bi posameznikom omogočal pravico do gostoljubnosti v vseh državah, omogočal večni mir (Kant, 1987, str. 118).

Kant je v razpravi K večnemu miru izpostavil dve načeli kozmopolitskega prava: prvič, da morajo imeti zaradi povečane mobilnosti vsi ljudje pravico do gostoljubnosti ne glede na to, v kateri državi se znajdejo; in drugič, da ker obstaja kvaziunivezalna skupnost, se kršitev pravic v eni državi čuti drugje. Iz tega izhaja, da mora biti globalni državljan pozoren na prepoznavanje kršitev pravic kjer koli na svetu (Heater, 2006, str. 107).

3.4.4. Moderni kozmopolitizem

Na začetku 20. stoletja je bila ideja kozmopolitizma povezana predvsem z idejo svetovne vlade; svetovno državljanstvo naj bi bilo tako možno samo preko svetovne države. Vendar se je v

zadnjih letih zaradi prepoznavanja globalnih težav, kot so revščina, degradacija okolja, kršenje človekovih pravic in razraščanje mednarodnih in državnih konfliktov, začelo pričakovati od posameznikov, da se zavedajo svoje globalne odgovornosti in k temu spodbujajo tudi druge. Svetovno državljanstvo se je tako ločilo od svetovne države. Tudi zagovorniki svetovnega državljanstva temu konceptu velikokrat odvzamejo njegovo političnost (tako da državljan izgubi velik del svojega koncepta in postane v bistvu 'moralni agent'), vendar se vseeno trudijo, da bi obdržali del pomembnih elementov (Dower, 2000, str. 553).

Razmišljanje o politiki na svetovni ravni je pospešila druga svetovna vojna, ki je zaradi velikega števila mrtvih in svojih razsežnosti povzročila šok. Nekateri zagovorniki novega mednarodnega reda so svoje upe polagali v Združene narode, drugi v povezovanje zahodne Evrope, tretji pa v univerzalno državo. Ideje o mednarodnem povezovanju je krepila nevarnost uporabe jedrskega orožja; politiki, znanstveniki in filozofi so si prizadevali za ustanovitev svetovne vlade. V tistem času so bili izjemno glasni svetovni federalisti, ki so se zavzemali za svetovno federacijo. Leta 1947 so na kongresu Svetovnega gibanja za svetovno federalno vlado v švicarskem kraju Montreux sprejeli konvencijo, v kateri so zapisali, da se človeštvo lahko izogne novim vojnám skozi vzpostavitev svetovne federalne vlade in da lahko človeška vrsta obstane samo z obstojem svetovne vlade, ki bo sposobna uveljavljati zakone na miren način (Heater, 1996, str. 141–143).

Politična globalizacija je prinesla zasuk politike od nacije in države k civilni družbi. Gre za področje politike, ki se loči od državnih institucij, kot so stranke in vlada, in se razlikuje od zamisli o naciji, saj je zasnovano v okvirih nediferenciranega pojma ljudstva ali etnosa (Delanty in Rumford, 2005, str. 119).

Pomen nadsacionalnega povezovanja se je začel spet večati po letu 1970 zaradi izrabe naravnih virov, svetovnega onesnaževanja in atmosferskih težav. Našteti okoljski problemi imajo tudi politično komponento, ki se kaže v treh razlogih. Prvič, nacionalne meje so brezpredmetne nasproti okoljskim težavam. Drugič, okoljske katastrofe pomenijo selitev prebivalstva, socialne nemire in državne konflikte. Tretjič in najpomembneje, ali lahko nacionalnim državam zaupamo, da skrbijo za planet kot celoto? Navsezadnje veliko problemov izhaja ravno iz delovanja nacionalnih držav (Heater, 1996, str. 143).

V letih 1989–1990 se je ob razpadu Sovjetske zveze in demokratizaciji vzhodne Evrope začela evforija. George Bush starejši je celo govoril o 'novem svetovnem redu' (Falk, 1994, str. 127).

Tudi Habermas ugotavlja, da so dogodki na začetku 90. let (združitev Nemčij, demokratizacija vzhodne Evrope in vzpostavitev skupnega evropskega trga) pomenili postopen razvoj postnacionalne družbe (Habermas, 1995, str. 256).

Keating pa piše o tem, da globalizacija prinaša nove oblike državljanstva, ki jih pogosto označujemo kot kozmopolitske ali postnacionalne modele državljanstva, pri čemer je postnacionalizem lahko opredeljen kot katerakoli oblika državljanstva, ki je ne definira izključno nacionalna država (Keating, 2010, str. 244).

3.4.4.1. Teorija distributivne pravice

Caney (2000, str. 525) opisuje kozmopolitsko pozicijo, da imajo ljudje dolžnost, da pomagajo stradajočim in tistim brez pomoči po svetu. Caney to pozicijo ločuje od zahodnega imperializma in povezuje s kozmopolitsko pozicijo distributivne pravice. Pogge (v Caney, 2000, str. 525) opiše kozmopolitsko teorijo distributivne pravice:

“Vse kozmopolitske pozicije vsebujejo tri skupne elemente. Prvič, individualizem: ultimativne enote skrbi so človeška bitja ali osebe – namesto družinskih, plemenskih, etničnih, kulturnih ali religioznih skupnosti, nacij ali držav. Slednje so lahko enote skrbi samo indirektno, na podlagi njihovega posameznega člana ali državljana. Drugič, univerzalnost: status ultimativne enote skrbi velja za vse živeča človeška bitja enako – ne samo za podsklope, kot so moški, aristokrati, arijci, belci ali muslimani. Tretjič, splošnost: poseben status ima globalna sila. Osebe so ultimativne enote skrbi za vse – ne samo za svoje rojake, sovernike ali podobno.”

4 EVROPSKA UNIJA

Že v letu 1944, takoj po osvoboditvi, so se tri države – Belgija, Nizozemska in Luksemburg – povezale v regionalno organizacijo Beneluks, ki je po letu 1945 velikokrat tvorila povezovalni in blažilni člen v zahodnih meddržavnih organizacijah. Po letu 1945 pa sta povezovanje zahodnoevropskih držav vzpodbudila še strah pred ponovnim vzponom poražene Nemčije in Marshallov načrt nepovratne gospodarske pomoči ZDA (Bebler, 2007, str. 73).

Z močno podporo ZDA je Jean Monnet (izkušen mednarodni finančnik in prepričan evropski federalist) predlagal združitev premogovništva in jeklarstva Zahodne Nemčije, Francije in drugih zahodnoevropskih držav ter njihovo podreditev nadnacionalni oblasti. S tem predlogom je želel Monnet preprečiti novo vojno med Francijo in Nemčijo ter narediti velik korak v smer izgradnje federacije Združenih držav Evrope. 9. maja 1950 je francoski zunanji minister Robert Schuman objavil uradni francoski predlog o ustanovitvi združenja evropskih držav, ki bi imelo skupne cilje, institucije in trg. Predlog so poimenovali Schumanov načrt, čeprav je bil njegov avtor Jean Monnet. Zaradi te pobude obeležujemo 9. maj 1950 kot začetek evropskega povezovanja. 8. aprila 1951 so zunanji ministri Francije, ZRN, Italije, Nizozemske, Belgije in Luksemburga v Parizu podpisali pogodbo o ustanovitvi Evropske skupnosti za premog in jeklo (ESPJ) (Bebler, 2007, str. 74).

Iz evropskega povezovanja se je postopoma razvila Evropska unija (EU), ki je začela delovati 1. novembra 1993. Ima pet pglavitnih struktur (Evropski svet, Svet EU, Evropski parlament, Komisija EU in Evropsko sodišče pravice), od katerih so štiri tudi uradne institucije EU, ki imajo sedež v Bruslju, Strasbourgu in Luksemburgu (Bebler, 2007, str. 121–122).

Evropsko unijo danes sestavlja 28 evropskih držav, ki obsegajo večji del evropske celine. Ima več kot 512 milijonov prebivalcev in 24 uradnih jezikov. Njeno skupno valuto – evro – uporablja 19 članic. Med njenimi simboli so evropska zastava, evropska himna, dan Evrope, slogan EU in evro (“Uradno spletišče Evropske unije”, b. d.).

Reinhard (2017, str. 106) piše, da pri EU že dolgo ne gre več ne za golo zvezo držav ne za zvezno državo, čeprav je ta težnja obstajala v preteklosti in obstaja še danes. Evropska unija ima neodvisno delujočo komisijo in njeno birokracijo, parlament in sodišča, lastne prihodke in izdatke, pravne smernice, skupne zunanje meje in carino ter državljanstvo; vse to so lastnosti državnosti, ki gredo na račun nacionalne suverenosti. Vendar državnost EU ostaja

fragmentarna. Pristojnosti parlamenta so omejene, nasproti Evropski komisiji pa stoji Evropski svet, ki ga sestavljajo predsedniki držav in vlad članic. EU tako še vedno ostaja zveza, ki služi gospodarskim interesom in ima precejšen demokratični in socialnodržavni deficit. Kot gospodarska zveza se EU vklaplja v okvir ekonomske globalizacije in se udeležuje svetovnih konfliktov, kot je na primer boj proti terorizmu (Reinhard, 2017, str. 106–107).

Heater (Heater, 1999, str. 126) Evropsko unijo označuje kot kvazifederacijo, ki svojo avtoriteto distribuira skozi devolucijo pristojnosti. Balibar (2007, str. 173) jo opisuje kot evropsko enotnost, "ki je deloma supranacionalna, deloma konfederalna" in je po njegovem mnenju nastala kot skupina konkurentov ameriški moči. Tudi McCormick (2007, str. 13) označuje EU kot združenje držav, ki so federalistično povezane in rezultat političnoteoretičnih razprav 19. in 20. stoletja.

4.1. Evropska ideja

Evropa danes ne pomeni več samo geografske kategorije, temveč kulturni in politični koncept. Evropsko kulturo največkrat opisujemo kot heterogeno, judovsko-krščansko-grško-latinsko in razsvetljenstvo; V Evropi se je oblikovala izvirna civilizacija, ki jo določajo demokracija, racionalizem in humanizem; dosežki, zaradi katerih je evropska civilizacija superiorna nad vsemi drugimi – tak je vsaj mit, ki ga Evropa še vedno goji o sebi. Vendar se je vedenje o skupni evropski kulturi razvilo šele po prvih konkretnih projektih političnega povezovanja evropskih vlad(arjev), kar kaže, da evropska ideja ne izhaja iz zavesti o evropski kulturi, temveč iz interesov evropske politike. "Evropska ideja" tako ni samo utopična ideja, temveč tudi mobilizacijski dejavnik (Toplak, 2003, str. 14–19).

Evropska identiteta je vprašanje kolektivne identitete in se teoretično ne razlikuje dosti od vprašanja nacionalne identitete. Delanty in Rumford (2005, str. 66) trdita, da moramo evropsko identiteto gledati skozi sociokognitivno formo, ki jo sestavljajo repertoarji vrednotenja, diskurzivne prakse in identitetni projekti, ki bi jih lahko označili z izrazom dialoška racionalnost.

Zgodovinarji evropske ideje svoje študije po navadi začnejo v antiki. Zgodovina o Evropi se tako začne z grško zgodbo o ženski Evropi, ki jo je zaradi njene lepote ugrabil Zevs in jo odložil na otoku Kreta. Po njej naj bi celina dobila ime – Evropa. Grki so sicer takrat poznani svet delili na tri geografske dele – Afriko, Azijo in Evropo –; politično pa na civilizirani helenski zahod in barbarski perzijski vzhod. Sploh perzijsko-grški konflikt je zarezal močno ločnico

med Perziji in Grki ter barbarsko Azijo in razvito Evropo. Aleksander Veliki se je tako celo odločil, da bo heleniziral (civiliziral) takrat poznani svet (Toplak, 2003, str. 28–30).

Čeprav antične predstave o Evropi niso bile najbolj jasne, se je njeno povzdigovanje nadaljevalo. Rimljani so od Grkov prevzeli občutek večvrednosti, etnocentrizem in ksenofobijo ter so postavili Sredozemsko morje in Evropo v središče – ne samo sveta, temveč tudi vesolja. Ko so Rimljani osvajali svet, so to počeli tudi z razlago, da širijo civilizacijo. Vendar je bila Evropa za prebivalce antike samo geografski pojem, po poteh katerega so jih vodili trgovski interesi. Besedi ‘evropskost’ in ‘Evropejec’ še nista obstajali; je pa zlitje grške in rimske civilizacije postavilo enega izmed temeljev evropske kulture (Toplak, 2003, str. 33–34).

Tudi Delanty in Rumford (2005, str. 42) opisujeta, da je antična predstava o Evropi temeljila bolj na političnem sistemu kot na zemljepisnem področju. V nasprotju z današnjim prepričanjem, da Sredozemsko morje predstavlja naravno mejo na jugu Evrope, je bilo v antiki celotno Sredozemlje del Evrope.

Po razpadu rimskega imperija je Evropa dobila krščansko podobo, svet pa so začeli deliti na krščanski in nekrščanski del. Hkrati so se začeli pojavljati interesi po ponovni obuditvi imperija. Najbližje je prišel Karel Veliki, ki ga je papež okronal za naslednika rimskih cesarjev, sodobniki pa so ga oklicali za ‘očeta Evrope’. Vendar v srednjem veku Evrope v tekstih niso veliko omenjali; prav tako je niso prepoznavali kot skupne domovine (Toplak, 2003, 36–37).

V 15. stoletju se je beseda Evropa začela pojavljati vedno pogosteje in je začela nadomeščati ‘krščansko skupnost’. Glavni razlog za to je bila organizacija obrambe pred turškimi vpadi v Evropo. Pomembne zasluge za večjo priljubljenost termina in koncepta ima humanist Piccolomini, ki je leta 1458 postal papež Pij II. Piccolomini je prvi uporabil ‘Evropo’ kot mobilizacijski element za boj proti nekrščanskim Turkom, s čimer sta Evropa in krščanska skupnost postali eno; Evropejci pa so se svoje skupne usode zavedli šele, ko jih je nekdo zunanji ogrožal na lastni celini (Toplak, 2003, str. 45).

Leta 1641 je izšlo prvo delo, ki je vsebovalo idejo združene Evrope. Francoski vojvoda de Sully je izdal knjigo *Veliki načrt*, v kateri se je zavzemal za ureditev Evrope kot družine, ki bi jo sestavljalo šest dednih kraljestev, šest držav z izvoljenimi vladarji in tri federativne republike. Države bi med sabo izmenjale ozemlja, da nobena ne bi bila ljubosumna na drugo; uravnotežile bi se tri krščanske veroizpovedi – katoliška, luteranska in kalvinistična –; države bi bile združene v konfederacijo in bi zasledovale skupni krščanski cilj: boj proti Turkom.

Kljub svoji utopičnosti je imel *Veliki načrt* velik vpliv na sodobnike in kasnejše politike ter teoretike. Komentirali in citirali so ga Rousseau, Kant in Churchill. Anglež William Penn je leta 1693 izdal Esej v prid sedanjemu in prihodnjemu miru v Evropi, v katerem je evropska ideja dosegla novo stopnjo teoretizacije: politiko in vizijo. Pennova vizija je temeljila na pravičnosti. Predstavniki evropskih držav bi se srečevali v generalnem zboru in določili pravila, po katerih bi delovali in reševali medsebojne spore. Če kdo ne bi želel sodelovati, bi ga ostali z grožnjo lahko prisilili v sodelovanje (Toplak, 2003, str. 56–59).

Po francoski revoluciji so vodilni evropski monarhi na dunajskem kongresu (1815) ustanovili Sveto alianso, ki je bila ohlapna, nestalna konfederacija z jasnim namenom: ohraniti trenutni režim in zatreti vsak poskus revolucije. Sveta aliansa je mir v Evropi uspešno vzdrževala do leta 1848 (Toplak, 2003, str. 73).

Francoski grof Henri de Saint-Simon je ob nastanku Svete alianse objavil načrt, ki ga je naslovil *O reorganizaciji evropske družbe ali o nujnosti združitve evropskih narodov v eno samo politično telo ob ohranitvi narodne neodvisnosti vsakega izmed njih*. Saint-Simon je s svojim delom predstavljal prelomnico zamisli o združenih Evropi. Bil je prvi, ki je predlagal, da bi se kot kriterij izbora predstavnikov sodelujočih držav upoštevali izključno poklici, ki bi jih opravljali ti posamezniki. V svoj načrt je že vključil tudi nekatere marksistične elemente, kot sta internacionalizem in pomen produkcijskih odnosov; bolj kot kdorkoli drug pred njim je poudarjal pomen ekonomije. Predvideval je vzpostavitev konfederacije in evropskega parlamenta, ki bi imel jasne pristojnosti na področju izobraževanja, davkov, prometa in nasploh gospodarstva. Volilno pravico na volitvah v parlament bi imeli pismeni možje. Gospodarstvo je Saint-Simon razumel kot neločljivo od civilizacijskega poslanstva Evrope, ki je bilo, da naseli planet z evropsko raso, ki je superiorna vsem ostalim človeškim rasam (Toplak, 2003, str. 73–75).

Razsvetljenstvo in industrija sta dala razvoju Evrope pospešek, s katerim je v 19. stoletju vzpostavila dominanco nad svetom. Razsvetljenci so se prvi zavedli tudi pomena ena same, skupne evropske kulture. 19. stoletje je prineslo tudi idejo o narodu, ki je težko združljiva z idejo združene Evrope, razdružitve konceptov Evrope in krščanske skupnosti in zavedanje o pomenu ekonomije za evropsko povezovanje (Toplak, 2003, str. 85–86).

20. stoletje se je v Evropi začelo s prvo svetovno vojno, ki je trajala štiri leta in pustila milijone mrtvih. Po prvi svetovni vojni je v Evropi zavladala politična zmeda. V Rusiji se je začela boljševistična revolucija, v Nemčiji in Italiji pa vzpon ekstremnega nacionalizma. Vendar so

se nadaljevala prizadevanja za evropsko sodelovanje, ki je v večjem delu potekalo na ekonomskem nivoju. Španski filozof Jose Ortega y Gasset je leta 1930 objavil vplivno delo *Upor množic*, v katerem je branil združevanje Evrope in se zavzemal za združevanje narodov v en narod. Podobnega mnenja je bil tudi Avstrijec Richard Coudenhove Kalegri, ki je v Panevropi trdil, da je zaradi nastajanja velesil nujna evropska enotnost, za temelje evropske kulture pa je imel krščanstvo, individualizem in racionalizem. Tudi po vzponu fašizma in nacizma so se ideje o evropskem povezovanju nadaljevale. Nacifašizem je sicer dajal prednost nacionalističnim težnjam, vendar je evropsko idejo uporabljal v propagandne namene. Leta 1942, ko je Nemčija obvladovala večino Evrope, so mnogi Evropejci v zasedenih državah verjeli, da gre za gradnjo nove federalne Evrope (Toplak, 2003, str. 98–109).

Leta 1945 se je končala druga svetovna vojna. Na vzhodu (v državah, ki jih je osvobodila Sovjetska zveza) se je začelo povezovanje med socialističnimi državami, medtem ko se je na zahodu razvila Evropska skupnost za premog in jeklo, predhodnica Evropske unije (Toplak 2003, str. 114).

4.2. Evropsko državljanstvo

Koncept evropskega državljanstva je bil prvič predstavljen leta 1992 v Pogodbi o Evropski uniji (Maastrichtski pogodbi): 'Ustanavlja se državljanstvo Evropske unije. Vsak državljan države članice pridobi tudi državljanstvo Evropske unije.' Osnutek Amsterdamske pogodbe iz leta 1997 dopolnjuje zgornji člen o državljanstvu: 'Državljanstvo Evropske unije dopolnjuje in ne nadomešča nacionalno državljanstvo' (Weiler, 2002, str. 429).

Heater (2002, str. 136–137) evropsko državljanstvo kljub njegovim omejitvam razume kot trenutno najboljši primer pravno vzpostavljenega nadnacionalnega političnega državljanstva, ki pa seveda nima ambicij, da bi postalo globalno v geografskem smislu.

Drugi odstavek 20. člena Pogodbe o delovanju Evropske unije določa:

“Državljeni Unije imajo pravice in dolžnosti, določene v Pogodbah. Med drugim imajo:

- (a) pravico do prostega gibanja in prebivanja na ozemlju članic;
- (b) pravico voliti in biti voljen na volitvah v Evropski parlament in na občinskih volitvah v državi članici, kjer prebivajo, pod enakimi pogoji kot državljeni te države;
- (c) pravico na ozemlju tretje države, kjer država članica, katere državljeni so, nima predstavništva, do zaščite diplomatskih in konzularnih organov katere koli države članice pod enakimi pogoji, kakršni veljajo za državljanke te države;

(d) pravico naslavljati peticije na Evropski parlament in obrniti se na evropskega varuha človekovih pravic kot tudi na institucije in posvetovalne organe Unije v katerem koli jeziku Pogodb in prejeti odgovor v istem jeziku” (Pogodba o delovanju Evropske unije, 20. člen).

Evropsko državljanstvo je tako podelilo nekaj povsem novih pravic, hkrati pa so vsi državljani Evropske unije hkrati tudi subjekti dolžnosti. Nekatere pravice so podeljene vsem prebivalcem in niso omejene na državljane. Po drugi strani je volilna pravica omejena na evropske volitve in lokalne volitve (Weiler, 2002, str. 431).

Kljub uporabi besednjaka nacionalnih držav si EU prizadeva za unijo narodov Evrope, saj je trenutna ideja naravnana k združevanju narodov in ne oblikovanju enega samega evropskega naroda. Poudarja se, da se EU v samem bistvu razlikuje od federativnih držav. ZDA, Nemčija in Avstralija na načelnem nivoju sicer ščitijo in ohranjajo vse različnosti med narodi, na federalni ravni pa vztrajajo le pri enem narodu. Vendar Weiler piše, da uvedba pojma državljanstva lahko sproži proces, ki bi povzročil, da bi se prebivalci Evrope šteli za Evropejce na enak način, kot se danes štejejo za Francoze ali Italijane (Weiler, 2002, str. 433).

Vendar evropsko državljanstvo vsepovsod ni bilo sprejeto z navdušenjem, posebej v Veliki Britaniji in na Norveškem. Nacionalizem je posebej v Veliki Britaniji zaviral razvoj sodržavljanstva z drugimi nacionalnostmi. Tudi razmeroma nizka volilna udeležba na evropskih volitvah kaže na to, da je zavedanje o evropskem državljanstvu še zmeraj nizko (Heater, 1999, str. 130).

Heater opozarja tudi, da je pri evropskem državljanstvu jasen politični del državljanstva, problem pa se pojavi, če državljanstvo razumemo tudi kot del državljanske, socialne in politične sfere. Evropsko državljanstvo se tukaj znajde v zagati, ki jo lahko razdelimo na štiri področja. Prvič, migrantski delavci v EU, ki niso državljani EU, imajo lahko socialne pravice in pravico do zaposlitve. Ali so zato delni državljani EU? Drugič, različne države članice imajo različne sisteme socialnih in zaposlitvenih pravic. Državljan EU ima lahko torej v eni državi članici več pravic in je bolj državljan kot v drugi državi članici. Tretjič, pravice, ki jih priznava Maastrichtska pogodba, ciljajo osebe in ne državljane. Nedržavljan EU tako uživajo enako stopnjo zaščite kot državljani EU. Četrtič, večji del diskurza o pravicah evropskega državljanstva poteka o pravicah zaposlenega (Heater, 1999, str. 131).

“Nacionalne identitete imajo veliko prednosti pred zamislijo o enotni evropski identiteti. So žive, dosegljive, utrjene, že dolgo se jih spodbuja in vanje verjame ... Z vseh omenjenih vidikov je Evropa deficitarna kot ideja in kot proces. Predvsem ji manjka predmoderne preteklosti – ‘predzgodovine’, ki bi ji dala emocionalno težo in zgodovinsko globino.

Brez skupnih spominov in pomenov, skupnih simbolov in mitov, svetišč, obredov in spomenikov, če izvzamemo grenke pomnike nedavnega holokavsta, kdo se bo v globni svojega bitja počutil Evropejca in kdo se bo voljno žrtvoval za tako abstrakten ideal? Z eno besedo: kdo bi umrl za Evropo?” (Mikkeli v Toplak, 2003, str. 127).

Delanty in Rumford (2005, str. 113–114) izpostavljata dva primera, ki kažeta, kako evropsko državljanstvo briše mejo med državljanstvom in nacionalnostjo. Prvič, v državah EU je kraj stalnega bivališča pomembnejši od kraja rojstva. In drugič, vedno bolj se zamegljuje razlikovanje med državljanskimi in človekovimi pravicami.

Vendar so evropske integracije osmišljene na temelju (neproblematične) dediščine inherentnega genija evropske civilizacije, izraženega v načelih humanizma, napredka svobode, razuma, znanosti, družbene solidarnosti in demokratične ureditve, utemeljene na priznavanju pravic in svoboščin posameznika, ter principih kozmopolitske pripadnosti, ki omogočajo toleranco in mir. Ta genij Evrope je v okviru osmišljanja evropskih integracij zamejen na evropsko civilizacijo, ki jo določajo percipirano inherentne značilnosti (kulturni vzorci, vrednote ...) in v katero je, sicer implicitno, možno biti le rojen, s čimer posledično temelji na določenem implicitnem ravnem kodu (Pikalo, Ilc in Banjac, 2011, str. 187).

Na to opozarja tudi Balibar, ki pravi, da izgradnja evropske skupnosti pomeni tudi postavljanje novih zunanjih meja Evrope in večanja represije. Po njegovem mnenju tako ni jasno, ali obstaja državljanstvo Evropejcev, evropsko državljanstvo ali državljanstvo v Evropi (Balibar, 2007, str. 185).

5 RAZPRAVA

V sklepnem delu magistrske naloge bom iz teorije državljanstva, kozmopolitizma, evropske ideje in evropskega državljanstva poskušal dokazati/ovreči tezo, da evropsko državljanstvo temelji na štirih stebrih, ki so:

- tradicija rimskega državljanstva
- nacionalno državljanstvo
- kozmopolitsko državljanstvo
- evropska ideja

Poskusil bom dokazati, da je današnje evropsko državljanstvo nastalo iz tradicij rimskega, nacionalnega in kozmopolitskega državljanstva ter evropske ideje. Nobena ideja namreč ni nastala sama po sebi, temveč je produkt teorije, ki je nastala pred njo, in zgodovinskih okoliščin, v katerih se je razvila. Kot zapiše Alatri: "Toda politična misel se je v resnici vselej razvijala v najtesnejši povezavi s stvarnim razvojem političnih razmer. Politična misel je torej teoretična in ideološka projekcija stanja, hkrati pa pomeni – dialektično vzeto – tisti intelektualni kvas, ki ga je zaslediti v stvarnosti zgodovine" (Alatri v Lukšič in Pikalo, 2007, str. 13).

5.1. Ali evropsko državljanstvo temelji na tradiciji rimskega državljanstva?

Sama teorija državljanstva sicer izhaja iz Grčije, kjer se je z razvojem ekonomije presežna energija začela vlagati v gradnjo skupnosti. Hkrati s skupnostjo so nastala tudi pravila skupnosti in članstva v skupnosti – državljanstva. Čeprav nam špartanski tip državljanstva ni zapustil veliko pisane besede, tega ne moremo trditi za atenski tip. Plato in Aristotel sta bila pomemben vir teorije tako za Rim kot za srednjeveško državo in pojav razsvetljenstva. Antična Grčija pa nam je dala še nekaj: stoicizem.

Stoicizem se je kot veja filozofije rodil v Grčiji; stoiki so bili prvi, ki so govorili o ideji kozmopolitizma, ki je bila takrat še bolj idealistična zasnova kot resna teorija. Vendar se je ideja kozmopolitizma preko stoikov, med katerimi je bil tudi cesar Mark Avrelij, prenesla v moderno idejo kozmopolitizma.

Kot izhaja iz teorije modernega državljanstva in teorije evropske ideje, je imel Rim pomembno mesto kot vir teorije in kot navdih za politične cilje. Pomembna razlika med grškim in rimskim državljanstvom je bila, da "Rim poskuša pod eno samo oblastjo zbrati vse ljudi, ki imajo

skupno kulturo; to participacijo ali pripadnost pa si Rim predstavlja in jo izvaja, kakor da jo je mogoče neskončno razširiti, ne sicer na vse človeške posameznike, pač pa na posameznike od vsepovsod, ki – potem ko pridobijo status državljana in ga obdržijo z dedovanjem – sestavljajo razred, ki vlada svetu. Zato je mogoče najti analogije tako z moderno nacijo kakor s prihodnjimi imperiji” (Nicolet v Balibar, 2007, str. 187–188).

Medtem ko je bilo grško državljanstvo pogojeno z rodom, ga je Rim pogojeval s plačevanjem davkov in vojaško službo ter ga uporabljal kot način pacifikacije in integracije osvojenih ozemelj in ljudstev v imperij. Izpostaviti je treba legalizem rimskega državljanstva, ki ga Heater primerja legalizmom državljanstva EU; institucionaliziranost državljanstva, ki je pravice in dolžnosti državljanstva urejala skozi zakone, ki so bili univerzalni za vse državljane in dvojno državljanstvo, pri čemer je bil lahko posameznik državljan svoje originalne države in državljan Rima, dokler je bil Rimu lojalen in plačeval davke; in dejstvo, da so državljani poleg dolžnosti uživali tudi pravice, ki so izhajale iz državljanstva.

Tako iz legalizma, institucionaliziranosti, dvojnega državljanstva in sistema podeljevanja državljanstva, ki ni delovalo po rodu, lahko potegnemo številne vzporednice z idejo modernega evropskega državljanstva.

Rim nam je poleg državljanske teorije zapustil še nekaj: ideal države, ki je združila Evropo. Tudi po propadu imperija je ideja o državi, ki bo združevala Evropo, zaposlovala številne vladarje. V srednjem veku in kasneje smo lahko spremljali še številne poskuse ponovne vzpostavitve imperija. Zadnji se je zgodil v času druge svetovne vojne, ko je fašistična Italija na ta način upravičevala svojo osvajalsko vojno; vendar je italijanska fašistična država temeljila na ekstremnem nacionalizmu, ki je bil daleč od ideje rimskega državljanstva.

Teorija rimskega državljanstva se je preko razsvetljenstva in predrevolucionarnih teoretikov prenesla v teorijo modernega državljanstva.

Ugotovimo lahko, da temelji evropskega državljanstva deloma temeljijo na tradiciji rimskega državljanstva.

5.2. Ali evropsko državljanstvo temelji na nacionalnem državljanstvu?

Skoraj celotno obdobje krščanske republike lahko opišemo kot izgubljeno obdobje za razvoj državljanske in kozmopolitske teorije ter evropske ideje. Pojav krščanstva, ki je bilo za razliko od grške in rimske državne religije usmerjeno v zvestobo Bogu in ne državi, je močno spremenil dotedanji pogled tako na državo kot na idejo državljanstva. Konec srednjega veka je

prinesel razsvetljenstvo, ki je ponovno obudilo antične ideale državljanstva in vzpostavitev povezave med evropsko idejo in krščanstvom; povezave, ki se v današnjem političnem diskurzu ponovno krepi.

Obdobje od konca srednjega veka do obdobja revolucij je prineslo močan napredek tako v teoriji državljanstva kot v teoriji kozmopolitizma. Pri tem je treba izpostaviti Machiavellija in Rousseauja, ki sta imela odločilen vpliv, prvi v razvoju politologije in drugi v razvoju teorije državljanstva.

V obdobju revolucij (19. stoletje) se je v državljanstvu pojavil nov koncept: nacionalna država. Ta koncept še danes determinira idejo državljanstva v Evropi in na Zahodu. Pomemben prestop v času revolucij predstavlja tudi prehod iz državljansko-republikanske tradicije v liberalno, ki je v nasprotju s prvo, ki je bila osredotočena na dolžnosti državljan do države, osredotočena na pravice, ki jih državljan uživa iz države.

Sam nastanek nacionalnih držav je močno povezan z nacionalizmom in političnim interesom vladajoče elite. Primer Francije kaže, da bil projekt izgradnje nacionalne države načrten, saj je država preko šolstva in vojaške službe spodbujala integracijo vseh manjšin v en francoski narod, ki govori en jezik. Podobno kažeta tudi primera Italije in Nemčije.

Nacionalne države in nacionalizem so močno zaznamovali tudi 21. stoletje. Balibar (Balibar, 2007, str. 33) pravi, da je smešno trditi, da lahko nacije nastanejo brez nacionalizma: "Povsod kjer obstajajo nacije, vlada nacionalizem." Ravno ekstremni nacionalizem, ki je povzročil drugo svetovno vojno, je vzpodbudil povezovanje evropske skupnosti, ki se je sčasoma razvila v Evropsko unijo in evropsko državljanstvo.

Današnja ureditev evropskega državljanstva tudi v Pogodbi o delovanju Evropske unije izpostavlja, da evropsko državljanstvo dopolnjuje nacionalno državljanstvo in ga ne nadomešča. Prav tako večina pravic evropskega državljanstva izhaja iz pravic nacionalnega državljanstva. O tem piše tudi Heater (1999, str. 131), ki opozarja, da ima lahko evropski državljan, ki živi v eni državi članici, več pravic kot evropski državljan, ki živi v drugi državi.

Pomembno točko v razpravi o temeljih nacionalne države v evropskem državljanstvu predstavlja tudi ureditev EU, ki jo Heater opisuje kot kvazifederalistično. Weiler (Weiler, 2002, str. 433) piše podobno. Kljub nekaterim podobnostim s federativnimi državami EU ni federativna država v smislu, da bi na federalnem nivoju vztrajala le pri enem narodu.

Pri razpravi o nacionalni državi ne smemo pozabiti na multikulturalizem, ki je pomemben del tako modernega nacionalnega državljanstva kot evropskega državljanstva. Kymlicka (1996, str. 11) piše, da je en vir kulturne raznolikosti soobstoj več kot enega naroda, pri čemer narod pomeni bolj ali manj institucionalizirano zgodovinsko skupnost, ki prebiva na danem teritoriju in si deli skupen jezik ali kulturo. Že bežen pogled na Evropsko unijo (število uradnih jezikov) nam pove, da gre za multikulturno tvorbo.

Ustaviti se moramo tudi pri evropskem nacionalizmu in izgradnji evropskega naroda. V okviru begunske krize smo lahko videli diskurz, ki je zagovarjal obrambo Evrope, 'evropski nacionalizem', varovanje skupnih mej in državno represijo. O tem piše tudi Balibar (2007, str. 170), ki govori o evropskem rasizmu, ki ga ohranja idealna podoba Evrope. Balibar celo zaključuje, da je diskriminacija v resnici "del narave same Evropske skupnosti".

Po drugi strani pa Kymlicka (2001, str. 324) ugotavlja, da Evropejci nimajo toliko interesa za skupno evropsko politiko, kot imajo interes za krepitev nacionalnih vlad v evropski politiki. Kot primer Kymlicka poda Dansko, kjer Danci v danščini razpravljajo o tem, kakšno naj bo dansko stališče nasproti Evropi. Kažejo malo interesa, da bi sodelovali v debati na evropski ravni, ki bi potekala v angleščini.

Iz zgoraj opisanega lahko potegnemo zaključek, da se je evropsko državljanstvo deloma razvilo iz nacionalnega državljanstva in tudi nosi nekatere značilnosti nacionalnega državljanstva.

5.3. Ali evropsko državljanstvo temelji na kozmopolitskem državljanstvu?

Evropsko državljanstvo z idejo kozmopolitizma povezujejo številne vzporednice. Že če pogledamo stoike, ki so prvi razvili idejo kozmopolitizma, lahko opazimo, da so zagovarjali dve ideji, ki sta v evropskem državljanstvu prisotni še danes. To sta univerzalnost človekovih pravic in pripadnost lokalnemu okolju. Stoiki so namreč zagovarjali tezo, da bi moral za človeštvo veljati univerzalni zakon; podobno je danes vidno tudi pri evropskem državljanstvu, ki zagovarja univerzalnost človekovih pravic. Pripadnost lokalnemu okolju pa lahko vidimo v načelu devolucije pristojnosti.

Za idejo kozmopolitizma je pomemben tudi Kantov esej K večnemu miru. Z Evropsko unijo lahko povežemo del eseja, ki govori o skupnosti enakovrednih držav. Najizrazitejši Kantov vpliv, ki ga lahko vidimo v evropskem državljanstvu, je pravica do gostoljubnosti; Kant (1987, str. 118) je namreč trdil, da bi moral vsak posameznik v vseh državah imeti pravico, da ni obravnavan kot sovražnik in je gostoljubno sprejet. Evropsko državljanstvo namreč zagotavlja,

da ima vsak evropski državljani v vsaki državi članici enake pravice, kot jih ima državljani te države članice.

Tudi ko preidemo na moderni kozmopolitizem, lahko med njim in evropskim državljanstvom najdemo številne podobnosti. Moderni kozmopolitizem gradi na zavedanju, da obstajajo globalizacija in problemi (okolje, varnost ipd.), ki so večji od nacionalnih držav, ter da vsi ljudje nosijo odgovornost za svet. Iz podobnih vzgibov sta nastala tudi EU in evropsko državljanstvo; na zavedanju o omejenosti moči nacionalnih držav EU še danes deloma utemeljuje svoj obstoj kot gospodarska velesila, ki konkurira ostalim. Podobnost z evropskim državljanstvom vidimo tudi v kozmopolitski teoriji distributivne pravice; posebej v njenih prvih dveh elementih, ki sta "individualizem: ultimativne enote skrbi so človeška bitja, ali osebe - raje kot, družinske, plemenske, etnične, kulturne ali religiozne skupnosti, nacije ali države. Zadnje so lahko enote skrbi samo indirektno, na podlagi njihovega posameznega člana ali državljana. Drugič, univerzalnost: status ultimativne enote skrbi velja za vse živeča človeška bitja enako - ne samo na podsklope kot so moški, aristokrati, Arijci, belci ali Muslimani." (Pogge v Caney, 2000, str. 525)

Opazimo lahko tudi, da je evropsko državljanstvo po Keatingovi (sicer široki) definiciji (Keating, 2010, str. 244) postnacionalno državljanstvo ali kozmopolitsko državljanstvo, saj ga ne definira izključno nacionalna država.

Evropsko državljanstvo si s kozmopolitskim deli nekaj skupnih značilnosti. Podobno kot pri primerjavi s nacionalnim državljanstvom lahko vidimo, da evropskega državljanstva ne moremo v celoti oklicati za kozmopolitskega, lahko pa ugotovimo, da si z idejo kozmopolitskega državljanstva in njegovo tradicijo deli nekaj značilnosti.

5.4. Ali evropsko državljanstvo temelji na evropski ideji?

V teoriji evropske ideje smo lahko videli, da ideja in mit o evropski civilizaciji izhaja že iz antike in temelji na geniju evropske civilizacije, ki je ustvarila demokracijo, pravno državo, racionalizem itd. Že v Grčiji je bila obramba civilizirane Evrope pred barbari močan mobilizacijski dejavnik, čeprav ideja o Evropejcih še ni obstajala.

Zavest o Evropi je v času srednjega veka skoraj izginila, saj se je predstava o Evropi kot o centru sveta premaknila v Jeruzalem. Zaradi ogroženosti Evrope s strani Turkov se je v 15. stoletju kot mobilizacijski element ponovno pojavil pojem Evrope; Evropa pa se je začela enačiti s krščansko skupnostjo.

V obdobju od konca srednjega veka do obdobja revolucij je Evropa dobila več teoretskih del, ki so obravnavala ali gradila evropsko idejo. Posebej moramo izpostaviti dva avtorja: vojvodo de Sullyja in Williama Penna. Oba sta že predvidevala združeno Evropo kot skupnost držav, ki si prizadevajo za mir na celini.

Obdobje revolucij je prineslo nov koncept v državljanstvu: nacionalno državljanstvo. Evropa se je iz Evrope držav in vladarjev spremenila v Evropo narodov, s čimer se je spremenila tudi evropska ideja. Sveta aliansa je bila zadnje evropsko združenje, ki je poskušalo ustaviti tok zgodovine; kljub temu pa se je evropska ideja razvijala v skladu z idejo nacij. Pri tem je treba izpostaviti Saint-Simona, ki je v 19. stoletju predlagal skupnost nacionalnih držav. Saint-Simon je bil prvi, ki je izpostavil pomen ekonomije za evropske integracije.

V 20. stoletju smo v Evropi videli dve svetovni vojni, ki sta razdejali kontinent in pustili milijone mrtvih. Mislili bi, da bo to ustavilo evropsko idejo. Vendar je ravno druga svetovna vojna pospešila prenos evropske ideje v prakso. Pri tem moramo izpostaviti dve imeni: Richard Coudenhove Kalegri je zagovarjal združitev evropskih narodov v en sam narod, Jean Monnet pa je po drugi svetovni vojni predlagal združitev zahodnoevropskih držav in njihovo podreditev nadnacionalni oblasti. Monnetova ideja je porodila Evropsko skupnost za premog in jeklo, iz katere se je postopoma razvila Evropska unija.

Iz zgornjega pregleda lahko ugotovimo, da je Evropska unija produkt evropske ideje, ki se je razvila skozi zgodovino. Vidimo lahko, da se je evropska ideja razvijala v skladu z duhom časa in v korelaciji z idejo državljanstva in kozmopolitizma.

V evropski ideji, ki se je izkristalizirala v obliki EU in evropskega državljanstva, lahko vidimo elemente mita genija Evrope, nacionalizma, kozmopolitizma in mobilizacijskega elementa proti zunanjim sovražnikom, ki pa je v času nastajanja ESPJ temeljil bolj na ekonomskem in ne toliko na vojaškem nasprotniku.

Pri tem moramo izpostaviti tudi pomen ekonomije za proces evropske integracije, ki se kaže v tem, da je bila ESPJ prvotno zasnovana – če pustimo ob strani Monnetove ideje – na ekonomskem interesu. Tudi evropsko državljanstvo se je razvilo je z razvojem skupnega trga in prostim pretokom delovne sile.

Glede na teorijo in razpravo lahko ugotovimo, da evropsko državljanstvo temelji na evropski ideji, temelje katere lahko najdemo že v antiki.

6 ZAKLJUČEK

Na podlagi analize ugotavljam, da lahko potrdim svojo tezo, da evropsko državljanstvo temelji na štirih stebrih:

- tradicija rimskega državljanstva
- nacionalno državljanstvo
- kozmopolitsko državljanstvo
- evropska ideja

Prva ugotovitev magistrske naloge, ki jo želim izpostaviti, je, da posameznih stebrov evropskega državljanstva ne moremo raziskovati ločeno. Skozi zgodovino so se ideje državljanstva, kozmopolitizma in Evrope razvijale vzporedno pod istimi vplivi in tokovi zgodovinskih okoliščin, čeprav je razvoj teorije državljanstva bolj vplival na idejo kozmopolitizma in Evrope kot obratno.

Vendar ta ugotovitev še vedno ne prinaša odgovora na to, kaj je Evropska unija in kakšno je evropsko državljanstvo. Za Evropsko unijo lahko rečemo, da predstavlja nadnacionalno multikulturno skupnost, ki je utemeljena na evropski ideji ter političnem in ekonomskem interesu. Evropska unija s svojim kvazifederalizmom in državljanstvom kaže nekatere znake države, vendar nima vseh treh prvin, ki po mnenju Della Porta definirajo državo.

Evropska unija je trenutno nekje v "sivi coni" med nadnacionalno skupnostjo nacionalnih držav in multikulturno kvazifederativno državo. Kot kompleksno in nedorečeno lahko označimo tudi trenutno ureditev evropskega državljanstva, ki kaže elemente tako nacionalnega kot nadnacionalnega državljanstva. Evropskega državljanstva tako ne moremo označiti za nadnacionalnega, vsekakor pa ideja evropskega državljanstva temelji na številnih komponentah nadnacionalnega državljanstva. Vendar evropsko državljanstvo vsebuje tudi komponente nacionalnega državljanstva in nacionalizma. Tudi evropsko idejo lahko v njenem mobilizacijskem vidiku, ki deluje na principu pripadnosti skupni kulturi in teritoriju Evrope in mitu genija Evrope, označimo za vrsto nacionalizma.

Iz dualnosti evropskega državljanstva izhaja tudi razpotje, na katerem se je znašla trenutna ureditev evropskega državljanstva. Vprašanje je, ali bo odšlo po poti kozmopolitskega državljanstva oz. nadnacionalnega državljanstva ali pa bo zavilo na pot ustvarjanja evropskega naroda. Pot evropskega državljanstva bo odvisna od politične volje. Primeri iz preteklosti

namreč kažejo, da je ustvarjanje državljanstva in nacionalnosti projekt, za katerega je potrebna politična volja.

Zgodovina Evrope sicer kaže, da se bo evropska integracija nadaljevala. Z nastajanjem sedanosti se je širila politična teorija evropske ideje in politična volja za njeno implementacijo. Nujnost evropskih integracij narekujejo tudi zgodovinske okoliščine, ki zaradi globalizacije in rasti nadnacionalnih korporacij silijo nacionalne države v nadnacionalne povezave.

Če torej zaključimo s pričakovanji glede prihodnosti na podlagi izkušenj preteklosti, lahko sklepamo, da se bo razvoj evropske ideje nadaljeval. Od politične volje in interesa pa bo odvisno, ali bo državljanstvo v Evropi nacionalistično ali nadnacionalno.

7 VIRI

1. Althusius, J. (1995). *Politica*. Indianapolis; Liberty Fund.
2. Arendt, H. (1976). *The Origins of Totalitarianism*. Orlando; A Harvest book.
3. Aristotle, (2000). *Politics*. New York; Dover publications.
4. Balibar, E. (2007). *Mi, državljani Evrope?*. Ljubljana; Založba Sophia.
5. Bebler, A. (2007). *Uvod v evropske integracije*. Ljubljana; Uradni list Republike Slovenije.
6. Beiner, R. (1995). *Theorizing citizenship*. Albany; State University of New York Press.
7. Bibič, A. (ur). (1997). *Kaj je politika?*. Ljubljana; Znanstveno in publicistično središče.
8. Caney, S. (2000). Cosmopolitan Justice and Cultural Diversity. *Global Society*. 14(4). 525–551.
9. Chesterton, G. K. (1998). *Sv. Tomaž Akvinski*. Ljubljana; Družina.
10. Clarke, P. B. (1994). *Citizenship*. London; Pluto Press.
11. Delanty, G. in Rumford, C. (2005). *Nov razmislek o Evropi*. Ljubljana; Založba Sophia.
12. Della Porta, D. (2003). *Temelji politične znanosti*. Ljubljana; Založba Sophia.
13. Deželan, T., Fink Hafner, D., Hafner Fink, M. in Uhan, S. (2007). *Državljanstvo brez meja*. Ljubljana; Fakulteta za družbene vede.
14. Deželan, T. (2009). *Relevantnost tradicij državljanstva*. Ljubljana; Fakulteta za družbene vede.
15. Deželan, T. (2010). *Naproti evropskemu federalizmu?*. Ljubljana; Fakulteta za družbene vede.
16. Deželan, T. (2014). *Državljan v razmerju do države: Ureditve in razprave skozi čas*. Ljubljana; Založba FDV.
17. Dower, N. (2000). The Idea of Global Citizenship - A Symphatetic Assesment. *Global Society*. 14(4). 553–667.
18. Dyson, K. H. F. (1980). *The State tradition in Western Europe*. Oxford; Martin Robertson.
19. Eurobarometer. (b. d.). Dostopno prek <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/getChart/themeKy/50/groupKy/263>
20. Evropska konvencija o državljanstvu. (1997). Dostopno prek <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/166>

21. Evropska unija. (b. d.). Dostopno prek https://europa.eu/european-union/topics/eu-citizenship_sl
22. Falk, R. (1994). The making of global citizenship. Steenbergen, B. (ur). *The Condition of Citizenship*. London; SAGE Publications.
23. Faulks, K. (2000). *Citizenship*. New York; Routledge.
24. George, M. in McWalter, T. (2005). *Kant and his influence*. New York; Continuum International Publishing Group.
25. Goričar, J. (1959). *Oris zgodovine političnih idej*. Ljubljana; Cankarjeva založba.
26. Gough, J. (2001). *Družbena pogodba: Kritična študija njenega razvoja*. Ljubljana; Krtina.
27. Habermas, J. (1995). Citizenship and National Identity. Beiner, R. (ur). *Theorizing Citizenship*. Albany; State University of New York Press.
28. Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation*. Cambridge; Polity Press.
29. Hardy, W. G. (1962). *The Greek and Roman World*. Cambridge; Schenkman Publishing Company.
30. Heater, D. (1990). *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. London; Longman Group UK Limited.
31. Heater, D. (1992). *The idea of European unity*. London; Leicester University Press.
32. Heater, D. (1996). *World citizenship and Government*. London; Macmillan Press.
33. Heater, D. (1999). *What is citizenship*. Cambridge; Polity press.
34. Heater, D. (2002). *World citizenship*. New York; Continuum.
35. Heater, D. (2004). *A brief history of citizenship*. Edinburgh; Edinburgh University Press.
36. Held, D. (1989). *Political theory and the modern state*. Stanford; Stanford University Press.
37. Heywood, A. (2014). *Political Ideologies*. London; Palgrave.
38. Heywood, A. (2015). *Political Theory: An Introduction*. New York; Palgrave Macmillan.
39. Hobsbawm, E. J. (2007). *Nacije in nacionalizem po letu 1780*. Ljubljana; Založba /*cf.
40. Howatson, M. C. (1998). *Leksikon Antika*. Ljubljana; Cankarjeva založba.
41. James, B. in Lutz-Bachman, M. (1997). *Perpetual peace*. London; MIT.
42. Kant, I. (1937). *Dve razpravi*. Slovenska matica; Ljubljana.

43. Kant, I. (1983). *Perpetual peace and other essays*. Indianapolis; Hackett Publishing company.
44. Kardelj, E. (1957). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana; Državna založba Slovenije v Ljubljani.
45. Keating, A. (2010). Vzgoja državljanov Evrope. Pikalo, J. (ur.). *Državljanstvo in globalizacija*. Ljubljana; Založba Sophia.
46. Kymlicka, W. in Straehle, C. (1999). Cosmopolitanism, Nation-States, and Minority Nationalism: A Critical Review of Recent Literature. *European Journal of Philosophy*. 7(1). 65–88.
47. Kymlicka, W. (1996). *Multicultural citizenship*. Oxford; Clarendon Press.
48. Kymlicka, W. (2001). *Politics in Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. New York; Oxford University Press.
49. Kymlicka, W. (2005). *Sodobna politična filozofija*. Ljubljana, Založba Krtina
50. Kymlicka, W. (2010). Multikulturene države in interkulturni državljani. Pikalo, J. (ur.). *Državljanstvo in globalizacija* (str. 4–31). Ljubljana; Založba Sophia.
51. Long, A. A. (2008). The Concept of Cosmopolitan in Greek & Roman Thought. *Daedalus*. 137(3). 50–58.
52. Lowndes, V. (2010). The Institutional Approach. Marsh, David in Stoker, G. (ur.). *Theory and Methods in Political Science*. London; Palgrave Macmillan.
53. Lukšič, I. in Pikalo, J. (2007). *Uvod v zgodovino političnih idej*. Ljubljana; Založba Sophia.
54. Lukšič, I. (1992). Morala in politika. Klemen, A. (ur.). *Ekološko gibanje, politika, morala*. Ljubljana; Časopis za kritiko znanosti.
55. Mandelc, M. (2011). *Na mejah nacije*. Ljubljana; Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
56. Marsh, D. in Stoker, G. (2010). *Theory and Methods in Political Science*. Houndmills; Palgrave Macmillan.
57. Marshall, T. H. (2012). *Državljanstvo, razred in socialna država*. Ljubljana; Založba Sophia.
58. McCormick, J. P. (2007). *Weber, Habermas, and Transformations of the European State*. New York; Cambridge University Press.
59. Močnik, R. (1999). *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana; Založba /*cf.
60. Negri, A. in Hardt, M. (2005). *Multituda*. Ljubljana; Študentska založba.

61. Pikalo, J., Ilc B. in Banjac M. (2011). *Meje globaliziranega sveta*. Ljubljana; Založba Sophia.
62. Pikalo, J. (2003). *Nacionalna država v dobi globalizacije: Ali je možna kozmopolitska demokracija?*. Ljubljana; samozaložba.
63. Pikalo, J. (2010). *Državljanstvo in globalizacija*. Ljubljana; Založba Sophia.
64. Pitamic, L. (1996). *Država*. Ljubljana; Cankarjeva založba.
65. Plato. (2000). *The Republic*. New York; Dover publications.
66. Pogodba o delovanju Evropske unije, podpisana 13. decembra 2007, v veljavi od 1. decembra 2009. Dostopno prek https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/eu_citizenship/consolidated-treaties_sl.pdf#page=57
67. Porta, D. in Keating, M. (2008). *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge; Cambridge University Press.
68. Pribac, I. (1998). Pravica do kaznovanja: Hobbes in Beccaria. *Časopis za kritiko znanosti*. 26(188). 21–37.
69. Reinhard, W. (2017). *Zgodovina moderne države*. Ljubljana; Založba Krtina.
70. Riesenberg, P. (1992). *Citizenship in western tradition*. Chappel Hill; The University of North Carolina Press.
71. Rizman, R. (1990). Nacionalna država kot sociološki problem. *Družboslovne razprave*. 7(9). 82–91.
72. Rousseau, J. J. (1993). *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana; Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
73. Rousseau, J. J. (2001). *Družbena pogodba*. Ljubljana; Krtina.
74. Schulze, H. (2003). *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana; Založba/*cf.
75. Shafir, G. (1998). *The citizenship debates*. Minneapolis; University of Minnesota Press.
76. Steenbergen, B. (1994). *The Condition of Citizenship*. London; SAGE Publications.
77. Thorley, J. (2008). *Atenska demokracija*. Ljubljana; Znanstveno in publicistično središče.
78. Toplak, C. in Vodovnik, Ž. (2011). *Nov(o) državljan(stvo)*. Ljubljana; Založba Sophia.
79. Toplak, C. (2003). "Združene države Evrope" *Zgodovina evropske ideje*. Ljubljana; Fakulteta za družbene vede.
80. Uradno spletišče Evropske unije. (b. d.) Dostopno prek https://europa.eu/european-union/index_sl

81. Weiler, J. H. H. (2002). *Ustava Evrope*. Ljubljana; Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani.
82. Winkler, H. in Kaelbe, H. (1993). *Nationalismus - Nationalitäten - Supranationalitet*. Stuttgart; Klett-Cotta.